

ԸԵ՞՞

ՊՐՈՖ. Ն. ԳԵԼՅԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՅԵՒԵԼՈՒՆԺՈՎ-ԹԵՐԳՄԱՆՁԻՆ

1. Յանկ 1895ԸՆ—1897 Հայոց կոտորածներու անթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանաղիոց կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:

ԹԵՐԳՄԱՆՆԵՅ

Հ. ԳՐ. Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵԼՆ.

Պ. ԵՆՆԵՆ

ՄԻԻԹ-ԵՐԵՆ ՏՊԱՐԱՆ

1897.

941 4-41
ՊՐՈՓ. Ն. ԳԵԼՅԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՅԵՒԵԼՈՒԵԾՈՎՔ ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՐ

1. Յանկ 1895էն—1897 Հայոց կոտորածներու անթիւ
տխտ տեսած զրքերու: 2. Դաւազանագիրք Կաթողի-
կոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:

ԹԱՐԳՄԱՆՆԵՐ

Ն. ԳՐ. Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ԽԻՒԹ. ՈՒՒՏԷՆ.

Վ. Ի. Ե. Ն. Ն. Ա.

ԽԻՒԹ ԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1897.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

Յաջորդ «Համառօտ Պատմութիւն Հայոց» թարգմանութիւն է Եւնայի Համալսարանի Պատմութեան Պրոֆեսոր H. Gelzerի «Armenien» վերնագրով «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche» (3 Տպգր. 1896 Հտր. Բ. էջ 63-92) հրատարակութեան մէջ լոյս տեսած յօդուածին, որ յընդհանուրն՝ ճոխ եւ գեղեցիկ պատմութիւն է Հայոց, նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ գրուած: Գործս՝ որ մինչեւ մեր օրերը կը հասնի, իւր համառօտութեանը մէջ ազգին պատմութեան ամբողջական ծրագիրը կը բովանդակէ, եւ հարկաւոր է ամէն ազգայնոյ:

Ժամօթութեանց մէջ աւելցուցած ենք մատենագրական տեղեկութիւններ՝ հետեւելով հեղինակին ոճոյն: Ի վերջոյ դրած ենք՝

1. Հայոց կոտորածներու առթիւ 1895 էն մինչեւ 1897 Մայիս եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած գրքերու ցանկը: Այս ցանկն աշխատած ենք մանրամասնօրէն դնել, նշանակելով նաեւ գները: Ուր որ մանրամասնութիւն չենք դրած, ըսել է որ մենք գիտք տեսած չենք, այլ վերնագիրները ուրիշներէն քաղած:

2. Հայոց Նախողիկոսաց եւ Պատրիարքաց ցուցակը կազմած ենք արդէն ծանօթ ցուցակներէ, որոնք մեծածախ գրքերու մէջ ըլլալով, ամենուն մատչելի չեն: Նորագոյն հետազօտութիւնները՝ նշանակած ենք ըստ

յարմարութեան, նոյնպէս ոմանց մահուան տարիները
բաղելով այլեւայլ զրքերէ: Յանկս կը մնայ առժամա-
նակեայ գործածելի. եւ ոչ վերջնական, որուն համար
հարկ է տակաւին սպասել ժամանակի:

Կը կարծենք այս յաւելուածներով գործոյս աւելի
այժմեան թիւն տուած ըլլալ:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

ՊՐՈՑ. 3. ԳԵԼՑԵՐ

ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆԱՅՈՅ

[Արեւելից: Չամչեան, Պատմ. Հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցաւն Տեառն, 1784. 3 Հար. 1784—86: Նոյնն անգղ. համառ. Avdall J., History of Armenia, Calcutta, 1827, 2 Հար.: J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1878—79. 2 Հար.: Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հյուս. Վենետ. 1822: V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arm. Paris, 1867—69, 2 Հար.: M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, St. Pétersb. 1874—76, 2 Հար.: E. Dulaurier, Le Royaume de la Petite-Arm. (Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens.) Paris 1869, Հար. Վ: Նոյն, Étude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite-Arm. „Journal Asiat.“ V. Sér. T. XVII p. 377—, XVIII p. 289—. Brosset, Les ruines d'Ani, St. Pétersb. 1860—61, 2 մաս: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիւսան, Վենետ. 1885: Նոյն, Այրարատ 1890: Նոյն, Սիւսիան 1893:]

1. Պատմագրութիւն:

Հայաստան՝ Սեւ եւ Կասպից ծովերու, եւ Տաւրոսի ու Կաւկասի մէջակողք, իւր ամենամեծ տարածութեան ժամանակ՝ 37—49 արեւել. երկայնութեան եւ 37¹/₂—41³/₄ հիւս. լայնութեան աստիճանին մէջ էր, այսինքն՝ կը տարածուէր Տաւրոսէն, Միջագետքի վերջին հիւսիսէն եւ քրդական լեռներէն մինչեւ ի Կաւկաս եւ

Վրաստան, սաՀման ունենալով Կուր գետը, արեւելքէն՝ Կասպեան ծովը եւ արեւմուտքէն Փոքր Ասիան: Արեւելեան մասը մինչեւ ցեփրատ կը կոչուէր՝ «Մեծ Հայք», իսկ Եփրատէն դէպ ի արեւմուտք՝ «Փոքր Հայք»: Հայաստան գլխաւորաբար լեռնազաւառ է, եւ ունի դաշտազեափններ: Բաժանիչ լեռնաշղթաներ կ'անջատեն նաեւ մեծ գետերու ակունքն: Հիւսիսային էջքէն դէպ յարեւելք ի ծովն Կասպից կը հոսեն Կուր (Kyros) եւ Երասխ (Արաքս): Իսկ հարաւային էջքէն դէպ ի Միջագետքի խորավայրերը՝ Եփրատ եւ Տիգրիս: Հսկայ եւ անտառաշատ լեռինք եւ խորակուր հովիտք զիրար կը փոխանակեն, որոնք ունին բերրի ագարակներ, պտղոյ սքանչելի տեսակներ եւ տեղ տեղ պատուական այգեգործութիւն: Այստեղ ձմեռն խիտ եւ ձիւնաշատ է, իսկ ամառն չոր եւ ջերմ: Տեղացի աշխարհագիրներուն համեմատ՝ Հայաստան աշխարհիս կենդրոնն է:

Հայաստանի հնագոյն պատմութեան վրայ վստահելի տեղեկութիւն ունինք Ասորեստանցիներէն, եւ տեղացի սեպագիրներէն, թէեւ վերջնոցս բնթերցումը տակաւին կը փորձուի: Ասորեստանեայք այս երկիրը կը կոչեն Ուրուրու: Ասոր կը համապատասխանէ Ս. Գրոց ԵՂՂՏ ԻՂՏ (յերկիրն Արարատայ) Բ. թգր. 19, 37 եւ Ես. 37, 38 եւ կամ ԵՂՂՏ ԻԲԲԻԲԻԲ (Արարատեան թագաւորութիւն) Երեմ. 51, 27: Իսկ ժողովրդեան բնիկ անունն է Խաղտիս՝ Խաղտիս գլխաւոր աստուծոյն անուամբ: (Յոյնք կ'աւանդեն ի Պոնտոս եւ ի Հայս բնակող ազգ մը՝ Χαλδοι, Χαλδία եւ սխալմամբ նաեւ Χαλδαῖοι քաղղէացի:) Հայաստանի այս նախնի բնակիչները նորագոյններէն ամէնէն աւելի լեզուաւ կը զանազանին: Այս լեզուն Սումերականի եւ Խուժաստանի բնիկ լեզուին պէս՝ դաւառալեզու մըն է, որուն կազմութիւնն ուրալ-

ալտայեան լեզուաց հետ ազգականութիւն կամ նմանութիւն կը ցուցընէ: Ի սկզբան Վանայ ծովուն արեւելակողմը բնակող — Արարատ (Այրարատ) կենդրոնական գաւառն իւր այս կոչմամբն յայտնապէս անոնց հետքը ցոյց կու տայ — Արարդուք կամ Խաղախք յետոյ գէպ ի հարաւ եւ արեւմուտք յառաջացան: Շատ հանճարեղ եւ գործօն իշխանական ցեղ մ'այստեղ մեծ պետութիւն մը հիմնեց եւ յաջողութեամբ իբրեւ ախոյեան կռուեցաւ Ասորեստանեայց դէմ: Ասոնց մայրաքաղաքն էր Վան - Տոսպ այդ քաղաքն իւր անառիկ միջնաբերդովը: Այնտեղ կանգնուած Խաղախի՛ ազգային աստուածոյն տաճարը այս աստուածպետական կազմութիւն ունեցող պետութեան կենդրոնն էր: Մենուաս թագաւորն համանուն հրաշակերտ Մենուասի - ջրանցքով (այսօրս Շամիրամայ առու կոչուած) իւր քաղաքին ջուր կը մատակարարէր: Պետութիւնն իւր գաղաթնակէան հասած էր Մենուասայ որդւոյն Արգիստիս Ա. ին ժամանակ, որուն դէմ Սաղմանատար Գ. (783—773) վեց անգամ պատերազմ մղել ստիպուած էր: Անոր տկար յաջորդներուն ժամանակ Արարդու իւր գաշնակից գրացի եւ աւատական իշխանութեանց հետ՝ յառաջակողման Ասիոյ վրայ արդեամբք գերիշխանութիւն ունէր: Սակայն թագալթափաղտարի գահակալութենէն ի վեր Ասորեստանեայց զօրանալն՝ քիչ ետքն ոչնչացուց այս առժամանակեայ գերիշխանութիւնը: Նոյն իսկ 735ին Տոսպ մայրաքաղաքն աւեր եղաւ: Հանդերձ այսու Արարդուի տկարացեալ պետութիւնը տակաւին մնաց, միշտ Ասորեստանեայց հետ սխերիմ թշնամութեան մէջ: Այս պատճառաւ 681ին Սենէքերիմայ հայրասպան որդիքն հոն ապաւինեցան: Այնուհետեւ այս երկու մեծ պետութեանց յարաբերութիւնները հետզհետէ բարեկամութեան փոխաւեցան: Մինչեւ 640՝ Արարդուի թագաւորաց զեսպանները Նինուէ

կերթային: Վերջին անգամ Երեմիա մարգարէն
 կը յիշէ այս պետութիւնը. այնուհետեւ պատմութեան մէջէն անհետ կ'ըլլայ: (Հմմտ. C. F. Lehmann, Das vorarmenische Reich von Van. Deutsche Rundschau 1894 95 I. էջ 353—69. Lehmannի եւ Belckի բազմաթիւ յօդուածները տես Zeitschr. für Ethnologie 1892, էջ 122 —, 1893 էջ (61) —. էջ (217) —, էջ (389) —, 1896 էջ (578) —. Zeitschrift für Assyrologie VII. էջ 255 —, IX էջ 82 —, 339 — եւայլն:*)

Հնգիկ-գերմանական ցեղերու բուռն յառաջնադարութեամբը, որուն սկիզբը բաւ Կեմմերացոց յարձակումը, Չ. դարուն բախրովին նոր Հնգիկ-գերման ժողովուրդ մը Հայաստանը ողողեց: Պարսիկներն ու Յոյներն այս ժողովուրդը Արփէն (արմինա) կ'անուանեն, մինչդեռ ինքն ժողովուրդը այս անունը չի գիտեր: Արմէններն իրենք զիրենք կ'անուանեն Հ-յ+ (յգն. հ-յ բառին), նոյնպէս նաեւ երկիրը Հայք (կամ Հայաստան), եւ իրենց ծագումը առապելական Հայկ նախահօրէն կը համարին: Արեւիկ է որ ասոնք Արիկիայէն գաղթած ըլլան: Վասն զի Պ. Եէնսէնի սրամիտ հետազոտութեանց համեմատ շատ հաւանական է որ հիատիտ մեհենագիրը կոչուած գրութեանց լե-

* Նոյնը՝ Das Reich der Mannäer: Verhdlgn. d. Berliner Anthropol. Gesell. 1894 Nov. — Никольский М. В. — О двухъ Ассирійскихъ Фрагментахъ князя П. А. Путьгина. Дѣйствит. чл. —: «Древности восточныя», Томъ Первый, Выпускъ III. Москва, 1893, ч. 353—453. Նոյնը՝ Клинообразная надпись русы і въ Келаны Кирланы (Алу-чалу). На берегу гокчи въ Эриванской губерніи. (Оттискъ изъ Археолог. Изв. и Зап. 1893 г. № 12. Москва, 1893. 4° 4+VII ч. — Նոյնը՝ Клинообразныя надписи ванскихъ царей: Труды Вост. Ком. Т. I. вып. 3 стр. 397. Նոյնը՝ Древняя страна Урарту (Араратъ) и слѣды ассиро-вавилонской культуры на Кавказѣ: «Земледѣдніе» 1894. 8° 24 ч. Նոյնը՝ Клинообразныя надписи Закавказья: Матеріалы по Археологіи Кавказа. Выпускъ V. Москва, 1896, 4° 131 ч. XXXIII Табл.

զուն նախահայերէնն բլայ: (Հմմտ. P. Jensen, Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilicischen (?) Inschriften. ZddmG. XLVIII էջ 235 —, 429--: 'Նոյնը' Die kilikischen Inschriften, WZfdKdM. 1896 էջ 1—*:) Ասոր հետ կը համաձայնի եւ այն՝ որ Հերոդոտ (Ա 72, 94. Գ 93. Ե 32) իրենց բնակավայրն աբեւմուտք, Փոքր Հայք եւ Եփրատայ ու Տիգրիսի ակունքը կը դնէ, մինչդեռ արեւելք, Երասխայ հովիտը Ալարոզները կը բնակէին, որոնք իրաւամբ Ուրարդուներու հետ նոյն կը համարուին: Յամենայն դէպս նորեկ հնդիկ-գերմանական իշխող ցեղն իւրացրնելու ոյժ ունէր, որ յաջորդ դարերու բնթացքին մէջ հին օտարազգի նախաբնակիչներն ամբողջովին իւր հետ ձուլեց: Յառաջ Աագարդ եւ ուրիշները կը կարծէին որ հնդիկ-գերմանական Հայերն անձուկ ազգականութիւն ունին Իրանցւոյ հետ, բայց այժմ՝ իբրեւ բոլորովին սխալ՝ թողուած է այս. ինչ որ Հայերն իրանական լեզուէ ունին պատմական ժամանակները փոխ առած են: Ինչ որ ազգային պատմագիրներ՝ Մար Աբաս Աատինա եւ Մովսէս Խորենացի հնագոյն պատմութեան մասին կ'աւանդեն, մեծաւ մասամբ եւ ոչ իսկ պատմական արժէք մ'ունին, այլ գիանական կարկատանք են: Այսպէս թորգոմ, Հայկայ հայրը, Ս. Գրոյ Եօթանասնից թարգմանութենէն առնուած է. վասն զի Ս. Գրքին ազգերու ցանկին եկեղեցական մեկնութեան համեմատ՝ Հայերն Թորգամայէն (թորգամա) կը ծագին: Հայկի յաջորդներու ժամանակ Արմե-

* Նոյնը՝ Zu den zwei Inschriften Sarduris des Ersten: Zft. f. Assyrologie, 1893, S. 375—381. Նոյնը՝ Hittiter, Kiliker und Khatier: Beil. d. Allg. Ztg. 1895 Nr. 291, S. 1—; Nr. 294 S. 4—6. Նոյնը՝ Ist die Sprache der cilicischen (hatischen) Inschriften armenisch? Eine Frage an die Indogermanisten: „Indogerm. Forschungen“ III. S. 255—67.

նակայ եւ Վաղմուսի նման կասկածելի կերպարանքներ
 կ'երեւան: Արամ, որուն անուան հետ այնչափ
 զրոյցներ կապուած են, Ասորիներէն առնուած է,
 ինչպէս անունն ինքնին կը վկայէ. այսպէս նաեւ
 Հայք միեւնոյն պարզմութեամբ իրենց քրիստո-
 նէութեան սկզբան պատմութեան համար՝ ասորա-
 կան աւանդութիւնն իւրացուցած են: Ամէն բանէ
 աւելի Հայաստանի փառքն այն է՝ որ Նոյայ տա-
 պանը Արարատ լեւրան վրայ (ܐܪܘܪܐ ܕܥܝܢ ܕܥܝܢ
 ܕܥܝܢ Արարատայ, Ծննդ. 8, 4) նստած է: Ար-
 աւոր այժմ կու տան Այրարատ կենդրոնական
 դաւառին ամենաբարձր միշտ ձիւնապատ լեւրան,
 որուն հին՝ այժմ ալ գործածական՝ անունն է
 Մ-սի, զոր Տաճիկք կը կոչեն Այլը Կ-ը: Այլ-
 կայից բազմաթիւ անունները ձեւափոխելով եւ
 բանադրօսիկ ստուգաբանութեամբ ի նպատակ այս
 տեղաւորման (Localisirung) յառաջ կը բերեն:
 Ն-ի-ը-ը-ը քաղաքն անոր համար Նախիջեւան,
 այսինքն «առաջին իջեւան» կը կոչուի, վասն զի
 Նոյ առաջին անգամ այստեղ իջեւանեց. Ա-ի-
 դիւն իսկապէս բլաւու է Արկ ուռի, այսինքն
 «անկեց ուռի»: Ա-ն-յ-ո-ն գաւառն է «առ Նոյ
 օտն», վասն զի Նոյ այստեղ տապանէն ելաւ: Մ-
 ը-ը-ը քաղաքի անունն է «Մայր անդ», ուր է Նոյի
 կնոջ գերեզմանը: Այս ամէն զրոյցներն անյաջող
 եւ շատ ուշ են յօրինուած: Հնագոյն աւանդու-
 թիւնը չի գիտեր՝ թէ Նոյայ տապանը Մասիսի
 վրայ է իջած: Ղազար Փարպեցի (Ե. դար) Այրա-
 րատ դաւառի՝ ոգեւորութեամբ գրած նկարագրու-
 թեան մէջ (գլ. Է. եւ Ը.) չի յիշեր բնաւ՝ որ Այ-
 րարատայ մէջ Նոյայ տապանին լեռը կայ: Նոյնպէս
 Մովսէս Խորենացի ո՛չ Պատմութեան եւ ո՛չ Աշ-
 խարհագրութեան մէջ ամենեւին չի յիշատակեր:
 Իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի (Գ, 10) կ'աւանդէ՝ որ
 Ս. Յակոբ Մծբնացի տապանին մնացորդները գտած
 ըլլայ ի Լեւրին «(Ս)արարագայ ի սահմանս այրայրա-

տեան տէրութեանն ի գաւառն Կորդուացի:», Ըստ այսմ
Գ. դարուն Հայերն, ինչպէս նաեւ Ասորիք եւ Քա-
րեւոյցիք, Նոյայ տապանին լեռք ոչ թէ Մասիսի
սահմանները, այլ Կորդուաց աշխարհին մէջ կը
փնտռէին: Առաջինն, որ իրօք Մասիսը Նոյայ տա-
պանի լեռք կը համարի, է Ս. Հերոնիմոս (Comm.
in Jsaïam XI 38 vol. IV 1 p. 467 ed. D. Vallors.)
Այսպէս ուրեմն օտար գիտնականներու կարկա-
տանքն է այս, որ շատ ուշ — յամենայն դէպս ոչ
յառաջ քան զԹ. կամ Ժ. դար — Հայաստան
մուտ գտած է:

Հայաստանի պատմութեան համար ստի-
պուած ենք յունական-հռոմէական աղբիւրներով
շատանալ, վասն զի ազգային պատմութիւնները,
բաց ի Մ. Խորենացւոյ քով պահուած ազգայ-
ին հին երգերու մնացորդներէն, մեծաւ մա-
սամբ արժէք չունին եւ ոչ ժամանակներ հնա-
րուած են:

Հայերն իրենց պատմական բնակավայրերն
հաստատուելէն ետեւ՝ ի սկզբան Մարաց, յետոյ
Պարսից գերիշխանութեան տակ մնացին: Գարեհ
Ա. ի ժամանակ (521էն ի վեր) սատրապներու ընդ-
հանուր ապստամբութեան մասնակցեցան նաեւ
Հայք. բայց հինգ ճակատներու մէջ պարտեցան եւ
այնուհետեւ Արեւմտեան տակ հանդարտ մնացին:
Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստան բաժնուած էր
արեւելեան եւ արեւմտեան սատրապութեան: Յու-
նաց տիրապետութիւնը լսկ անուանական էր, եւ
այս ալ դադրեցաւ, երբ Անտիոքոս Մեծի երկու զօ-
րապետները՝ Արտաքսիաս եւ Չարիադրիս, (Արտա-
շիաս եւ Չարահրատ) անոր Հռոմայեցիներէն 190ին
պարտուելէն ետեւ, իրենք զիրենք անկախ թա-
գաւոր հրատարակեցին, առաջինը բուն Հայաս-
տան, երկրորդը Ծոփաց աշխարհը (հարաւ - արեւ.):
Սարաբան, ԺԱ, 531 Գ: Գրացի Իբերացւոյ, Մա-
րաց եւ Ասորւոյ սահմանագաւառները շուտով

նուաճուեցան եւ կամաց կամաց հայացան: Ամէն
 ժամանակ Հայաստանի քաղաքակրթութիւնը սերտ
 կապ ունէր Իրանի հետ: Իւր աստուածութիւններն
 մեծաւ մասամբ անկէ փոխ առած է: Արքունեաց
 եւ բարձր դասակարգի մէջ կ'իշխէին պարսկական
 սովորութիւններ. սպառազինութիւնը պարսկական
 էր: Պարթեւաց ժամանակ այս հաղորդակցութիւնն
 աւելի անձուկ եղաւ: Նշանաւոր նախարարական
 տոհմերը կը պարծէին իրենց պարթեւական ծագ-
 մամբ: Քաղաքական կազմակերպութեամբ՝ պե-
 տութիւնը զուտ աւառական էր, ինչպէս եւ պար-
 թեւականը: Իշխող բարձր ազնուականութիւնը՝
 նախարարք, եւ ստորին ազնուականութիւնը՝ ա-
 զատանին, եւ հզօր հոգեւորականութիւնը միայն
 նշանակութիւն ունէին. իսկ ժողովուրդը կը կազ-
 մէին իշխող դասակարգերու հլու հպատակ ցեղերն:
 Հայաստան իւր զօրութեան զազաթնակէտն հա-
 սաւ Տիգրան Ա. ժամանակ (իբր 90 — 55), որ
 Արտաքսիասի սերնդէն էր: Տիգրան՝ զԱրտանէս,
 Չարիադրիսի վերջին յաջորդն զահրնկէց բրաւ եւ
 Ծովքը միացրնելով մի պետութիւն հիմնեց,
 դրացի փոքր իշխաններն (Մարք, Ատրպատական,
 Կորդուխք) եղան իւր աւառները: Եւ այսպէս՝ ան-
 դադար Պարթեւները տկարացրնելով, Արքայից
 Արքայ պատուանունն առաւ: Այս 86ին տիրեց
 Սելեւկեան իշխանութեան Ասորիք մնացեալ մա-
 սին, եւ այսպէս Հայաստան՝ որ Միհրդատայ նոր
 բարգաւաճող պոնտական պետութեան սերտ դաշ-
 նակիցն էր, եղաւ մեծ պետութիւն: Հին Հայոց
 ազգային երգերը զՏիգրան շատ կը փառաւորեն,
 որ օտար ազգերու վրայ հարկ դրաւ, իւր հպա-
 տակներուն ոսկի, արծաթ, ազնիւ քարեր եւ թան-
 կազին զգեստներ կը բաշխէր, եւ հեաեւակներն՝
 հեծեալ, եւ պարսաւորները՝ նետաձիգ բրաւ
 (Մ. Խոր. Ա 24): Մովսէս Խորենացի թիւր գիտ-
 նականութեամբ՝ Կիւրոսի ժամանակակից՝ Քսենո-

փոնի վիպասանութեան մէջ գործող Տիգրանին
 վերագրեց զայն, մինչդեռ երգերը բնականաբար
 Ղուկուղոսի ժամանակակիցը կը գովաբանէին :
 Պիտեղու արժանի է եւ այն, որ Տիգրան հելլենա-
 սիրական քաղականութեան կը հետեւէր, թէեւ
 բուն արեւելեան սճով : Յունական տասուերկու
 քաղաքներու բնակիչները բնութեամբ իւր նոր
 մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ փոխադրեց . — կ'ե-
 րեւայ որ կառավարութիւնը կ'ուզէր մինչեւ այն
 ատեն տիրող քաղաքակրթական արեւելեան աւան-
 դութիւնները խղել նետել : Սակայն Ղուկուղոսի
 մեծ յաղթութիւնը (69) եւ Պոմպէոսի ձեռնար-
 կութիւններն այս բարձրաթոռիչ ծրագիրներուն
 յանկարծական վերջ տուին : 66ի (յոջ. ք. զՔ.)
 խաղաղութեամբ Հայաստան իւր նախնի սահման-
 ներուն մէջ ամփոփուեցաւ : Այս ժամանակէն
 սկսեալ անզօր եւ հովանւոյ տակ ապրող պետու-
 թիւնը կը տատանէր հռոմէական եւ պարթեւական
 դերիշխանութեան մէջ : Այս մեծ պետութիւնները
 փոփոխակի թագաւոր կը դնէին : Բայց իշխաններու
 եւ ազնուականութեան համակրութիւնը բոլորովին
 Պարթեւաց կողմն էր : Այս պատճառաւ հռոմէա-
 կան քաղականութիւնը շատ խոհեմ քայլ մ'ա-
 ռաւ, երբ Ներոն կայսրը՝ շնայելով Վորբուղոսի
 յաղթութեանց, 66ին (յետ Քի.) Պարթեւաց ար-
 քայից արքային եզրայրը՝ Տրգասն, որ Հռոմ
 եկած էր հնազանդութիւն յայանելու, հանդիսա-
 պէս թագաւոր ձանձցաւ : Ասկէ սկսեալ՝ Արշա-
 կունեաց երկրորդ մէկ ճիւղը իշխեց Հայաստան
 մինչեւ պետութեան անկումը, եւ նոյն պետու-
 թիւնն անձուկ կապով կապեց Պարթեւաց պետու-
 թեան հետ : Տրայիանոսի ժամանակ (114 — 17)
 Հայաստան թէեւ հռոմէական նահանգ եղաւ,
 բայց առժամանակեայ միայն, եւ որեւէ հետեւու-
 թիւն մը չունեցաւ : Առաւել նշանաւոր եղաւ
 Հայաստանի համար Պարթեւ Արշակունեաց ան-

կումն եւ Սասանեան պետութեան հիմնաւիշն ի Պարսս 226ին : Հայ թագաւորներն , իբրեւ ազգական գահազուրկ օրինաւոր ժառանգներուն , մահացու թշնամի էին Պարսից արքայից արքաներուն : Արդէն 238ին Հայոց խոսրով թագաւորը Պարսից նենգութեամբը սպանուեցաւ : Ասոր յաջորդող խառնակութեան ժամանակ Պարսիկներն յաջողեցան առ ժամանակ մի երկրին տիրել , եւ Հայերուն ատելի մազգեզանց կրօնը բռնի մուծանել , մինչեւ որ 261ին Ողենաթ Պալմիրացւոյն յաղթութեամբն երկիրն իւր ազատութիւնը վերստին ստացաւ : (A. v. Gutschmid, Kleine Schriften, Գ. էջ 402 —)

Արքայորդին Տրդատ , որ Հռոմէական երկիրն ապաւինած էր , պետութիւնը վերանորոգեց , եւ կառավարեց Հռովմայեցւոց հետ սերտ կապ հաստատելով եւ Պարսից հետ անդադար պատերազմ մղելով : Թագաւորին եւ ժողովրդեան ի քրիստոնէութիւն դարձն յառաջ բերաւ թէ Հռոմայ եւ թէ Հայաստանի շահուց նպաստաւոր Հռոմայեցւոց համակրող քաղաքականութիւն մը , որ վերջացաւ Յուլիանոսի ձախող արշաւանքովն եւ Յովիանոսի 363ի ամօթալի խաղաղութեամբը : Պարսիկք տիրեցին Հայաստանի եւ Արշակ թագաւորն Պարսից ձեռքը գերի ինկաւ : Վալէնս (Վաղէս) կայսրն ատաւ այս մեծ սխալը եւ Արշակայ որդին Պապր գահահանեց (367 — 74) : Սակայն արքայական իշխանութիւնն ընկճեցաւ մեծազօր ազնուականութենէն եւ հոգեւորականութենէն : Պետութեան վերջին լաւ շրջանն էր՝ հոգեւորականաց կողմնակից՝ Մանուէլ Մամիկոնեան նախարարին խնամակալութեան ժամանակը (378 — 85) : 387ին Թէոդոս Մեծ շախաղանց կարծատես քաղաքականութեամբ պետութիւնը Պարսից հետ բաժնեց . Հռոմայեցւոց ձեռքը մնաց աննշան մաս մը արեւմտեան մասէն՝ կարին (Թէոդոսպոլիս) քաղաքով , մինչդեռ Հայաստանի հինգին շորսը Պարսից անցաւ : Մինչեւ 428

Պարսից գերիշխանութեան ներքեւ կառավարեցին Հայ անուանական թագաւորներ. ապա Պարսիկները Մարզպաններ (կուսակալներ) գրին, որոնք յաճախ Հայ էին, եւ ընդհանրապէս Պարսիկները երկիրն արտաքոյ կարգի զգուշաւորութեամբ կը կառավարէին: Շատ ապստամբութիւններ եղան ի նպատակ Բիւզանդացւոյ, բայց առանց հետեւութեան մնացին. հազիւ երբ Մաւրիկիոս կայսրը 591ին խոստով Պարսկէն իւր գահին վրայ հաստատեց, վերջինս գրեթէ ամբողջ Հայաստանը խաղաղութեան դաշամբ Հռոմայեցւոյ տուաւ: Հերակղ կայսեր յաղթութեամբ՝ Հայաստան 629ին դարձեալ Հռոմայեցւոյ հովանաւորութեան տակ մտաւ, բայց ասոր շուտով յաջորդեց արաբականը: Խալիֆայից տիրապետութեան առաջին դարը՝ թէեւ աւերիչ արշաւանքներ անպակաս էին, ազգային եւ գրական բարգաւաճման դարագլուխ եղաւ. բայց Աբբասեանց ժամանակ արաբացի կուսակալներու՝ սափկաններու ձեռքն ստատիկ ծանրացաւ երկիրն վրայ: Սակայն հանձարեղն Աշոտ Ա. Բագրատունի, որ Հայոց հին նախարարական մէկ անէն էր, բայց կեղծեօք կը պարծէր իբր թէ արքայութեալ հրէական իշխանական ցեղէ մ'ըլլայ, յաջողեցաւ 855ին Իշխանաց իշխան ըլլալու եւ 885ին Խալիֆայէն արքունի թագ ընդունելու: Նորահաստատ թագաւորութիւնն իւր մէջ ունէր ոչ միայն Հայաստանը, այլ նաեւ Աղուանք ու Վրաստան անոր գերիշխանութեան ներքեւ էին: 913էն սկսեալ պետութիւնն այլ եւս հարկատու չէր, բայց ասոր տեղ երկիրը մանր մանր թագաւորութեանց բաժնուեցաւ, որոնցմէ նշանաւորագոյնն էր Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւնը: Սելջուկեանց յարձակումներէն վախնալով՝ Արծրունեաց վերջին թագաւորն Սենեքերիմ 1021ին, եւ Գագիկ Բագրատունի 1045ին իրենց տէրութիւնները յանձնեցին Բիւզանդացւոյ: Սա-

կայն ասոնք ալ զյժ չունէին սարսափելի վտանգին դիմադրելու : Սելջուկեան հրոսակներու յարատեւ ահաւելի աւերմունքները Հայոց քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մահու հարուած տուին իրենց հայրենիքին մէջ :

Այս ասպատակութեանց ժամանակ բազմաթիւ Հայեր Տաւրոս եւ Արլիկիա քաշուեցան : 1080ին Ռուբէն, որ հաւանականաբար Բագրատունի էր, փոքրիկ իշխանութիւն մը հիմնեց եւ նոր (Ռուբենեան) Հարստութեան հիմնադիրն եղաւ : Իւր քաջարի յաջորդները հետզհետէ ամբողջ Արլիկիանուածեցին : Ասոնք Բիւզանդեանց հետ մեծաւ մասամբ շատ վատ յարաբերութեան մէջ էին, որով աւելի յարեցան խաչակիրներու պետութեանց, ինչպէս որ Արլիկիոյ այս հայկական իշխանութիւնը ներքին կազմակերպութեամբ կէս գաղղիական աւատական պետութիւն էր : Լեւոն Բ. 1198ին թագաւոր պսակուեցաւ : Ռուբենեանց յաջորդեցին 1342ին Ախպրասի Լուսինեանք : Այս պետութիւնն յենլով Մանղոլներու եւ Արեւմուտքի՝ կը ջանար եգիպտոսի Մամլուկներու յարձակմանց դիմադրել : Բայց Լեւոն Զ. 1375ին ստիպուեցաւ իւր վերջին ամրոցը անոնց յանձնել, եւ 1391ին ի Պարիս վախճանեցաւ : Այնուհետեւ Հայք երբեք անկախ պետութիւն մը չկանգնեցին :

2. Մարենգրուիւն :

Հայոց մտանադրութիւնը զուտ քրիստոնէական է : Միայն Մ. Խորենացւոյ քով հեթանոսութեան ժամանակի հեղինակներէն քաղուածներ եւ հին ժողովրդական երգերու մնացորդներ կը գտնուին : Եւ որովհետեւ ուսումնական կրթութիւնը, ինչպէս միջին դարու ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց, նոյնպէս ալ Հայոց քով, գրեթէ առանց բացառութեան եկեղեցականաց սեպհականութիւն էր, այս պատճառաւ Հայոց գրականութիւնը

քիչ բացառութեամբ՝ աստուածաբանական է. եւ նոյն իսկ Հայոց բաւական բազմաթիւ պատմագրութիւններն յայտնապէս իրենց եկեղեցական հեղինակը մատնացոյց կ'ընեն: Մեր նպատակէն դուրս է՝ այստեղ հայ մատենագրութեան ամբողջական տեսութիւնն ընել. առ այս մտադիր կ'ընենք հետեւեալ հրատարակութեանց.

P. Sukias Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829. — Նոյն՝ Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotti in Armeno, Venezia, 1825. — C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur, Leipzig 1836, որ վերջիչեալ երկու գրքերուն գերմաներէն նոր խմբագրութիւնն է ճոխագոյն յաւելուածներով: — R. Patcanian, Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVII. „Mélanges asiatiques“ T. IV, livr. 1, St. Pétersbourg, 1860. — F. Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Loewen—Paris—Berlin, 1886. — Հ. Գարեգին, Հայկական մատենագիտութիւն (1565—1883) վեճեա. 1883. — Նոյն, Մատենագրան հայկական թարգմանութեան նախնեաց վեճեա. 1889: — Նոյն, Հայկական հին դպրութեան Պատմութիւն Գ—ԺԳ դար, վեճեա. 1863: — E. Dulaurier Recherches sur la chronologie Arménienne, Paris, 1859. — Catalogue des livres de l'imprimerie Arménienne de S. Lazare, Venise, 1894.*

* Այստեղ յիշուած հեղինակներն հայ մատենագրութեան պատմութիւնն իրարմէ քաղած են, այնպէս որ դարուս սկիզբներն՝ առանց քննադատութեան ընդունուած կարծիքներ տակաւին կը շարունակուին աւանդուիլ: Ասոր համար հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ ժ դար աւանդուածները

Այստեղ կը յիշատակենք աստուածարանա-
կան եւ պատմական նշանաւորագոյն հեղինակներն,
որոնց գործերը տպագրութեամբ ծանօթացած են:

Հայ մատենագրութեան սկիզբն եղաւ հայ
այբուբենից գիւտովն: Գ. Գարուն Հայերն կամ
ասորերէն կամ յունարէն եւ կամ պարսկերէն կը
գրէին: Անոր համար այս ժամանակէն համարուած
մատենագրութիւններն ըստ մասին թարգմանու-
թիւն եւ ըստ մասին կեղծ են: Ս. Գրիգորի Լու-
սաւորչի Յաճախապատումն (Վենետ. 1838, Վա-
ղարշապատ 1896 հրատի. Տէր-Միքէլեանի. գերմ.
թրգմն. J. M. Schmid, Regensburg 1872) աւելի
ուշ ժամանակի գործ է: Ար կարծուի որ ասոր
ժամանակակիցն Ջենոր Գլակ ասորի եպիսկոպոսն՝
որ յետոյ Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանքին Վանա-
հայրն եղաւ, իւր վիճակին ի քրիստոնէութիւն
դարձին պատմութիւնը գրած ըլլայ՝ ասորերէն լե-
զուաւ: Ասոր միայն հայ թարգմանութիւնը կայ
այժմ՝ Պատմ. Տարօնոյ, (Վենետ. 1832, գաղղ.
Langlois, Collection I) եւ շարունակութիւնը ի
Յովհաննէ եպիսկոպոսէ Մամիկոնեան, որ կը կար-

միայն իբրեւ անժամանակեայ կարծիքներ նկատելու
է: Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշէի, Խորենացոյ
նկատմամբ վերջին քննութիւնները տարբեր եզրակա-
ցութեանց կը յանգին: Թէեւ հեղինակին ծանօթ է այս
քննութեանց մէկ մասը եւ ընդունած է անոնց եզրա-
կացութիւնը, սակայն ինչ ինչ մասցած է անծանօթ
որով եւ ինչ աւանդութիւնը կը կրկնէ, ինչպէս Փաւս-
տոսի նկատմամբ աւանդածն՝ որ յոյս ըլլայ եւ Գ. դա-
րուն, որ յայտնապէս Ե դարու հայ հեղինակ է (տ. Մալ-
խասեան, Փաւստոս Բիւզանդ, Վիեննա 1896). նոյն-
պէս Փիլոնի գործերը ոսկեդարու թարգմանութիւն կը
դնէ՝ վերոյիշեալ հեղինակներու հետեւելով: Ինչպէս եւ
առ հասարակ մատենագրութեան վրայ խօսող այս քա-
ժինը՝ զուտ հետեւողութիւն է: Կը յուսանք որ օր մ՝ու-
նենանք հիմնական քննութեամբ եւ խորին հմտութեամբ
գրուած պատմութիւն մը հայ մատենագրութեան:

ծուի թէ է գարուն ապրած ըլլայ: Երկու գործերն ալ պատմարանօրէն արժէք չունեցող վիպագրութիւններ են, ը կամ թ գարէն, ինչպէս ցոյց տուաւ Գր. Խալաթեանց, Ջենոբ Գլակ, Վիննա, 1893:

Ագաթանգեղոսի՝ Հայոց Տրդատ թագաւորին քարտուղարին անուամբ կայ Պատմութիւն մ'այս թագաւորին եւ քրիստոնէութեան ի Հայս մեծուելուն: Ասոր հայերէնը եւ յունարէն թարգմանութիւնը կայ: Հայերէնն հրատարակեցաւ Վենետ. 1862, Տփղիս 1882, գաղղ. (անկառար) առ Langl. Coll. I, իտալերէն Վենետ. 1843: Յունարէնը հրատարակեց Stilling ի գիրս Acta Sanct. 30 Սեպտ. Հար. Ը. էջ 320—, եւ աւելի լաւագոյն Lagarde, Agathangelos, Anz. Gött. Gel. hist. phil. Cl. 35, 1889, էջ 1—: Ագաթանգեղոս՝ այսօրուան վիճակին մէջ, 456էն ետքը այլեւայլ զատ զատ գործերէ (Վարք Ս. Գրիգորի, Վկայաբանութիւն Ս. Գրիգորի եւ Սրբոց Հռիփսիմեանց, Տեսիլ Ս. Գրիգորի) խմբագրուած է (Gutschmid, Kl. Schriften, III. էջ 394—): Պատմական հաւատալիութիւն կրնայ ունենալ այն մասն՝ որ կը խօսի Ս. Գրիգորի վարուց վրայ, որ է բուն Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմութիւնը (Gutschmid, անգ. էջ 420): Կարելի է որ այս մասն սկզբնաբար յունարէն կամ (ըստ Լագարդի) ասորերէն գրուած ըլլայ:

Շատ մեծ արժէք ունի Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւնը, որ 317—90 տարիներու Հայոց պատմութիւնը՝ սոյն տարիներէն քիչ մը ետքը յունարէն գրած է: Ասոր նշխարները կը գտնուին Պրոսոպիոսի քով (de bell. Pers. I, 5), իսկ ամբողջական գործը կայ միայն հայերէն թարգմանութեամբ (Վենետ. 1832, Պետերբ. 1889, գաղղ. Langlois I, 1883, գերմ. Lauer, Köln 1879): Փ. Բիւզանդացի թէեւ եկեղեցական նուիրապե-

տաւթեան ջերմ հուսակիցներէն է, սակայն Գ դարու պատմութեան համար ամենակարեւոր աղբիւր է (H. Gelzer. Die Anfänge der armenischen Kirche. Ber. d. Sächs. Gesell. d. Wiss. hist. phil. Cl. 1895, էջ 109—.)

Հայոց ազգային մատենագրութեան ստեղծիչն են Սահակ Աթղիս. († 439) եւ անոր բարեկամն ու ընկերն Մեսրոպ: Մեսրոպայ այբուբենքն գտնելովը Հայերը կարող եղան մատենագրութիւն ունեցող ազգերու կարգը մտնել: Մինչեւ այն ժամանակ Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւն մը չկար, եւ ստիպուած էին Ս. Գրոց ընթերցուածներն՝ ինչպէս նաեւ աղօթքները եկեղեցեաց մէջ ասորերէն լեզուաւ կատարել, զոր ժողովուրդը չէր հասկընար, եւ ըստ մասին նաեւ յունարէն լեզուաւ: Մեսրոպայ՝ Հայոց սեպհական այբուբենք մը հնարելու խորհուրդը Սահակ Աթղիս. եւ Աբամչապուհ թագաւորն (395—416) համակրութեամբ ընդունեցան: Սահակայ հրամանաւ Մեսրոպ ասորական Միջագետք գնաց: Գանիէլ ասորի եպիսկոպոսին ընկերութեամբն ըրած առաջին փորձերն ապարդիւն մնացին. ընդ հակառակն Հռոմիանոս (Ռուփինոս) յոյն միանձնականին եւ գեղազրին օգնութեամբը կարելի եղաւ այբուբենքն հնարել, գլխաւորաբար յոյն այբուբենից հիման վրայ (H. Hübschmann, Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZddMG. 1876, էջ 53—, V. Gardhausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift, անդ էջ 74—:)

Մինչդեռ Մեսրոպ երկու գրացի ազգերուն՝ վրաց եւ Աղուանից համար ալ, որոնք Հայոց քաղաքակրթութենէն կախում ունէին, այբուբենք հնարեց, որով նաեւ այս երկու լեզուներու գրականութիւն տուաւ, Սահակ Ս. Գրոց թարգմանութեան սկիզբ ըրաւ: Առջեւն ունէր միայն ասորի բնագիրը: Վասն զի Պարսից պետութիւնը՝ որպէս

զի Հայերն Հռոմէական պետութեան եւ յունական
 քաղաքակրթութեան հետ ամենեւին մտաւորա-
 կան կապ մը չունենան, Հայաստանի իւր մասին
 մէջ յունարէն գրքերն այրել տուաւ եւ յունարէն
 լեզուաւ դասաւանդութիւնն արգելեց: Սահակ եւ
 Մեսրոպ տեսնելով որ ասով իրենց խորհուրդն
 իրագործել պիտի չկարենան, որոշեցին յունական
 մասն երթալ: Ի Բիւզանդիոն առաքուած պատ-
 գամաւորութիւն մը, որուն գլուխն էր Մեսրոպ,
 օպատուած արգիւնքն ունեցաւ: Հայաստանի յու-
 նական մասին կառավար Անատոլիոսին հրաման
 եկաւ՝ որ հայ քահանայից օգնէ անոնց այս ձեռն-
 արկութեան մէջ: Անմիջապէս խմբուեցան բազմա-
 թիւ աշակերտներ եւ հիմնարկեցին թարգմանչաց
 դպրոց մը, որ քիչ ժամանակէն վերջին աստիճանի
 զարգացաւ: Եւ որովհետեւ Մեսրոպ յունարէնի
 մէջ այնչափ զօրաւոր չէր, թարգմանութեան գործն
 սկսաւ կազալ: Այս պատճառաւ իւր աշակերտներէն
 քաջագոյնները Վ. Պոլիս զրկեց, որպէս զի այնտեղ
 երկար մնալով յունարէնը հիմնապէս ուսանին:
 Ասոնք յետոյ վերագարծին՝ Ս. Գրոց, բազմաթիւ
 Ս. Հարց յունարէն բնագիրները եւ Արկիոյ եւ Ա-
 փեսոսի ժողովոց կանոնները հայրենիք տարին:
 Ասորի բնագրէ եղած թարգմանութիւններն
 հիմնապէս վերաբննուեցան, եւ հազիւ 432ին
 Ս. Գրոց թարգմանութիւնն աւարտեցաւ, որ եւ
 այնուհետեւ պաշտօնական թարգմանութիւն նկա-
 տուեցաւ: Ս. Գիրքն անթիւ օրինակներ բազմա-
 ցուեցաւ, եւ յետոյ երբ Արեւմուտքի հետ Հայերն
 աւելի անձուկ յարաբերութիւն ունեցան, լրասին
 Ս. Գրքէն (Vulgata) կտորներ ներմուծուեցան:
 Այսպիսի ներմուծեալ բնագիր մը, եւ այն՝ մի
 միակն, առջեւն ունէր Ոսկան կաթիկոսոսն, որ
 1666ին յԱմստերդամ՝ Ս. Գրոց առաջին հրատա-
 րակութիւնն քրաւ, նոյնն առանց փոփոխութեան
 ապագրուեցաւ 1705ին ի Վ. Պոլիս, եւ 1733ին

Մխիթար նոյնը շատ քիչ բարեփոխութեամբ
 տպագրեց ի Ալեքեաթիկ, Սահան, որ եւ ոչ իսկ
 հայերէնը հիմնապէս գիտէր, իւր բնագրին ներ-
 մուծութիւններն բազմացուց կամայական կարծե-
 ցեալ բարեփոխութիւններով եւ լրաին բնագրին
 յաւելումներովը, եւ նաեւ աւելցուց երեք գիրք,
 որոնք իւր բնագրին մէջ չկային, այն է Յետու
 Միրաք, Գ. Եզր եւ Թուղթ Երեմեայ, զորոնք ինք
 լրաիններէնէ թարգմանեց: — Հազիւ 1805ին Ալե-
 նեաթիկի Մխիթարեանց ձեռօք Ս. Գրոց քննադա-
 տական հրատարակութիւն մ'եղաւ, համեմատու-
 թեամբ ինը ձեռագրաց, որոնց մէջէն հազոյնն ու
 լրագրոյնը՝ որ 1310ին գրուած էր, իբրեւ հիմն առ-
 նուեցաւ, եւ բնթերցուածոց տարբերութիւնները
 խնամով բնագրին տակ նշանակուեցան: Հրատա-
 րակիչն Հ. Յովհ. Չօհրայ, բնգարձակ յառաջա-
 բանին մէջ մանրամասն համար կու տայ գործածած
 ձեռագիրներուն եւ իւր հրատարակութեանը վրայ,
 եւ կը հաստատէ՝ որ հին կապարանի հայ թարգմա-
 նութիւնն Արագինեայ Ալեցիջեանին համեմատ պէտք
 է որ եղած ըլլայ, վասն զի հայ բնագրին մէջ կան
 բազմաթիւ որոգիներն աստղանիշեր, թէեւ ընդ-
 օրինակողներ զայն շատ անգամ սխալ տեղեր նշա-
 նակած են: Չեռագրաց համեմատ՝ Ս. Գրոց կարգն
 այս է. «Հին կապարան՝ Ծնունդք, Յետու, Գա-
 տաւորք, Հռութ, 4 Թագաւորք, 2 Մնացորդք,
 2 Եզր, Նէեմի, Եսթեր, Յուդիթ, Տովբիթ,
 3 Մակաբայեցիք, Սաղմոսք, Առակք, Փողոստղ,
 Երգ երգոց, Իմաստութիւն, Յօբ, Եսայի, Ովսէէ,
 Ամոս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիաս, Յովեան, Նաւում,
 Ամբակում, Սոփանիա, Անգէ, Չաքարիա, Մաղա-
 քիա, Երեմիա, Թուղթ Բարուքայ, Ողբք, Գա-
 նիէլ, Եզեկիէլ, : Միտ դնելու է որ այս կարգը
 Սիւն կթղկսին 768ին Պարտաւայ (Berdaa) ժո-
 ղովոյն մէջ սահմանած կարգաւորութենէն քիչ մը
 կը տարբերի: Ասիկայ 22՝ կանոնին մէջ կը սահ-

ճանէ (Պատմ. ժողովոց, Առաջարչագատ, 1874, էջ 99). «Սուրբ Գիրք Համարեցին ի Հին Օրինաց սոքա՝ Ծննդոց, Ելից, Աւետացոց, Թուոց, Բ. Օրինաց, Յետուայ, Գատաւորաց, Հռութայ, Գ. Թագաւորաց, երկու գիրք Մնացորդաց, երկու գիրք Եզրայ, Տորիթայ, Յուգիթայ, Եսթերայ, Մակաբայեցոց, չորս Գիրք Սողոմոնի, Յսբայ, Սաղմոսք Գաւթի, գիրք ԺԲ Մարգարէից, Եսայեայ, Երեմիայ (ընդ որ իմանի եւ Բարուքայն), Եղեկիէլի եւ Գանիէլի եւ Իմաստութիւն Սիրաքայ:» — Նոր կտակարանի կարգն է՝ Գործք Առաքելոց, Թուղթ Յակովբու, 2 Թուղթք Պետրոսի, 3 Թուղթք Յովհաննու, Թուղթ Յուգայի, եւ 14 Թուղթք Պաւղոսի, որոնցմէ Թուղթն առ Եբրայեցիս յառաջ է քան զԹուղթն առ Տիմոթէոս, եւ ի վերջոյ Յայտնութիւն: Այս գրքերու սկիզբը կայ Նախագրութիւն մը եւ գրքին Գլխակարգութիւնը, որոնք ի սկզբանէ գրքերու հետ յունարէնէ թարգմանուած են, թէեւ ասոնց յոյն բնագիրն այսօրս կորսուած է: Սակայն նախագրութիւն եւ գլխակարգութիւն կայ նաեւ Յայտնութեան սկիզբը, որուն թարգմանութիւնը, ինչպէս հրատարակիչը կ'ապահովցրնէ, Ա գարէն յառաջ չի կրնար եղած ըլլալ (տես Նախարանութիւն էջ 20*), որ եւ հաւանականագոյնս ի սկզբան կանոնական գրոց մէջ չէր, վասն զի անիկ եկեղեցական պաշտամանց մէջ ընթերցուածներ առնուած չեն: Այն բանն է Սիրաքայ գրքին նկատմամբ, որ նաեւ նախագրութիւն եւ գլխակարգութիւն չունի, անոր համար հրատարակիչն զայս ուրիշ քանի մ'անվաւերականներու հետ իրրեւ Յաւելուած Գ. Հատորին վերջը դրած է, թէեւ անկատար: Հազիւ վերջերս դանուեցաւ

* Նորագոյն նետազօտութեանց համեմատ Յայտնութիւնը կ'երեւայ թէ արդէն Ե դարուն թարգմանուած էր, զոր յետոյ Ն. Լամբրոնացի վերստին թարգմանեց:

Սիրաբայ հին թարգմանութիւնը, զոր արդէն Մովս. Խորենացի Պիտոյից գրոց մէջ 1, 2 ի վկայութիւն կը կոչէ, եւ 1833ին ի Վենետիկ դատարանէն գրեցաւ: Ասոր յաջորդող Սիրաբայ Բանքն* ուրիշ կողմանէ ծանօթ չէ: Բայ ասկէ այս Յաւելուածին մէջ կան՝ 1. Գ. Գիրք Եղբայ, որ սովորաբար Գ. Գիրք կը կոչուի, բայց մինչեւ ցայսօր ծանօթ բնագիրներէն շատ կը տարբերի. 2. Աղօթք Մանասէի. 3. Անվաւերական Գ. թուղթ Պաւղոսի առ Վորընթացիս (որուն լատին թարգմանութիւնն ալ այժմ գտնուած է եւ հրատարակուած՝ A. Carrière et S. Berger, Paris, 1891, A. Harnack, „Theol. Lit.-Ztg.“ 1892, էջ 7—) 2եռագիր Աստուածաշունչերու մէջ այս թուղթն երբեմն Բ. Վորնթացոց թղթոյն կը յաջորդէ եւ երբեմն Պաւղոսի 14 թղթերէն ետքը կը գրուի: Ասիկայ առաջին անգամ հրատարակեց D. Wilkins 1715ին յԱմստերդամ, յետոյ Whistons իրենց Մ. Խորենացոյ հրատարակութեան մէջ, Անդան 1736 էջ 367—, նոյնպէս Աստուածաշունչի Զօհրայեան հրատարակութեան մէջ: Նաեւ W. F. Rinckի գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ օգնութեամբ Հ. Յարութիւն Աւգերեանի, տպուած Հայդէլբերգ 1823ին, արժէք ունի: Ի վերջոյ P. Vetter, Der apokryphe dritte Korintherbrief (Վիեննա, Մխիթարեան տպ. 1894) հրատարակութիւնը, որ մատենագիտական եւ պատմական ամենակատարեալ ներածութիւն մ'ունի. 4. Հանդիսա Յովհաննու Աւետարանչի, որ կ'աւանդուին իւր վերջին խօսքերն եւ մահը: 2եռագրաց մէջ այս գիրքը սովորաբար Յայանութեան կից կը գտնուի. ասիկայ մեծապէս յարգի կը համարուէր, շատ գիտնականներ ի վկայութիւն կը կոչէին, Ն. Ամբրոսացի ասոր մեկնութիւնը գրած է, եւ եկեղեցւոյ մէջ բնթերցուածոց կարգն առ-

* Թուղթն նրկմիայ:

նուած էր* : 5. (Համառօտ) աղօթք Եւթաղեայ, որ ամէն ձեռագրաց մէջ կաթողիկեայ թղթերէն ետքը կը դանուի, եւ յառաջագոյն Պենտեկոստէի նախորդ օրը, յետոյ Պենտեկոստէի օրը պատարագի մէջ կը կարգացուէր : Միտիթար Այրիվանեցի յառաջ կը բերէ Ս. Գրոց կարգաւորութիւն մը՝ որ շատ նորանշան մասեր ունի եւ որ Յովհ. Սարկաւազ վ.ին (ԺԱ դար) կը վերագրուի (M. Brosset, Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank (XIII S.), Mémoires de l'Académie de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII N. 5, p. 23—**.)

Կորեան վստահելի վկայութեան համեմատ թարգմանիչք բաց ի Ս. Գրքէն, զլիաւորաբար Ս. Հարց դործերն եւ Ս. Գրոց մեկնութիւնները հոյերէնի թարգմանեցին, եւ այս՝ հայ դրականութեան հոգեւոր-եկեղեցական նկարագիր մը առաւ առաջին վայրկենէն իսկ : Հայք Ե. դարը կ'անուանեն Բարձրագոյն Գր (Եւս. Քրոն. հրատարակ. Հ. Մ. Աւգեր, Ա. Յաջրն. էջ 7) : Կը զանազանեն նաեւ առաջին թարգմանչաց սկիզբար՝ իբր 442ին, եւ կրտսեր թարգմանչաց դար՝ 466ին : Այս ժամանակամիջոցներու մեծ մասը անստոյգ կարծիք է. եւ վերաքննութեանց կարօտ :

Ամենահին թարգմանութիւններէն են Պատարագամատոյց. (Մաշտոց, Վենետ. 1831) Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից, (Վենետ. 1777.) Եւսերեայ Եկեղեցական պատմութիւնը (հրարկ. Հ. Ա. Ճարեան Վենետ. 1877) եւ Վարք Ս. Անտնի յօրինեալ ի Ս. Աթանասոյ*** :

* *Stu* Cattergian P. J. Ecclesiae Ephaesinae de obitu Joannis Apostoli narratio. Viennae, 1877.

** Zahn Th. Ueber einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher: Forschungen, V. Th. 1893, S. 109—157.

*** Շատ աղքատ ցուցակ մը ամենահին թարգմանութեանց : Մինչդեռ քուն և դարու թարգմանու-

Այն թարգմանութիւններէն, որոնց յոյն բնագիրը կորսուած է, առաջին սակեգարուն կը համարուին հետեւեալները. 1. Փիլոնի երկու գիրք Յաղագս նախախնամութեան (P. Wendland, Philos Schrift über die Vorsehung, Berlin 1892), եւ մէկ գիրք Յաղագս կենդանեաց, թէ արդեօք բանաւորութիւն ունին (հայ-լատիներէն հրատի. Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետ, 1822): Դարձեալ շորս գիրք Մեկնութեան Ծննդոց այլեւայլ տեղեաց, երկու գիրք Մեկնութեան Ելեց, ճառ ի Սամիսոն, ի Յովնան, եւ յերիս Մանկունս կամ ի Հրեշտակս, որ երեւեցան Աբրահամու (հայ-լատիներէն հրատի. Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետ. 1827): Փիլոնի ուրիշ այլեւայլ գործերն, որոնց յոյն բնագիրը կայ (Յաղագս Հետեանց, Աննաց եւ վարուց իմաստնոց եւն 1892ին) հայերէն հրատարակուեցան ի Վենետիկ:

2. Եւսերեաց Քրոնիկոնը, որուն առաջին մասը՝ միայն հայերէն կը գտնուի: Հ. Մ. Աւգերեան առաջին գրոց եւ ժամանակագրութեան տպագրութիւնը հայ-լատիներէն տպագրելու պատրաստած էր արդէն 1795ին, սակայն տպագրութիւնն ուշացաւ, եւ Չօհրապ, որ Աւգերեանի պատրաստած բնագիրը ապօրինաւոր կերպով ձեռք բերած էր, կանխեց, եւ 1818ին Միլան լատին թարգմանութիւնը հրատարակեց, եւ յետոյ նոյն տարին նաեւ Աւգերեան ի Վենետիկ: Niebuhr (Historischer Gewinn aus der armenischen Uebersetzung des Eusebius, Kl. hist. u. philol. Schriften, I. էջ 179—) եւ St.-Martin Չօհրապի պաշտպան էլին եւ Աւգերեանի հրատարակութեան գիտնական արժէքը նսեմացուցին: Հաղիւ H. Petermann ի հրատարակութեան A. Schönef (Ա. գիրք

թիւնները վարն իբրեւ Ե դարուն «համարուող» կը յիշատակուին:

1876 Բ. դիրք 1866) Աւգերեանի գործոյն ար-
ժէքն յերեւան հանեց: Հայերէն բնագիրը, որ
վաստահելի չէ, ունի միայն Աւգերեան: Պետերմանի
գործածած ձեռագիրներն ընդօրինակուած են՝
այժմ Էջմիածին գանուպ ձեռագրէ մը (ԺԲ. դար):
Th. Mommsen, Die armenischen Handschriften
der Chronik des Eusebius: Hermes, 1895,
էջ 325—:

3. Զատագովութիւն Արիստիդեայ: Արիս-
տիդեայ իմաստասիրի Աթենացւոյ խօսք, հայ-
լատին վենետիկ, 1818 (P. Vetter, Aristidescitae
in der armenischen Litteratur, Th. Q. S. Tübingen,
75². տարի, էջ 529—:)*

4. 15 Ճառք Սեբերիանոսի Գաբաղացւոյ
որոնցմէ միայն երեքին յունարէնը կայ, հայերէն
հրարկ. վենետ. 1830, հայ-լատին հրարկ.
Հ. Մ. Աւգերեանի, վենետ. 1827:

5. Աստուածաշնչի մեկնութիւն Եփրեմի
Ասորւոյ, ճառք եւ խօսք, հայ հրարկ. 4 Հար. վե-
նետ. 1836: Գիրք աղօթից, հայ. վենետ. 1879**:
Մեկն. Պաւղոսի թղթոց, լատին թրգմն. վենետ.
1893: Եփրեմ գրած է նաեւ Մեկն. Գ. թղթոյն
առ Կորնթացիս (գերմ. թարգմ. Կանայեանց եւ
Հիւբշման առ Zahn, Gesch. d. neutestam. Kanons
II 1891, էջ 595—, Vetterի հրարկ. էջ 70—:)

Նոյնպէս այս ժամանակէն կը համարուին,
Մեծին Բարսղի Մեկն. վեցօրեից, հայ. վենետ.
1830: Ճառք Յովհ. Ոսկեբերանի: Այլեւայլ ճառք,
վենետ. 1861: Մեկն. Մատթէի, վենետ. 1826,
թղթոյն Պաւղոսի, վենետ. 1861: Մարգարէին
Եսայեայ, վենետ. 1880: Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ

* Ասոր ամբողջական ասորի բնագիրն այժմ
գանուած եւ հրատարակուած է, ինչպէս նաեւ յոյն
բնագրի մասերը:

** Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1734:

Կոչումն ընծայութեան, Կ. Պոլիս 1727, Վիեննա, 1832: Վարդ Հարանց, Վենետ. 1855*: Կոչնպէս ճառք Աթանասայ, Գր. Աստուածարանի, Էւն:

Արասեր թարգմանչաց դասուն կը վերագրուին՝ թարգմանութիւնք գրոցն Պղատանի՝ Էւթիփոսն, Պաշտպանութիւն Սսկրասայ եւ Տիմէոս, Հրարկ. Հ. Ա. Սուքրի, Վենետ. 1877: Յաղագս օրինաց եւ Մինովս, Վենետ. 1890. (F. C. Conybeare, On the ancient Armenian version of Plato Class. Rev. III 8, էջ 340—, On the Armenian version of Platos Laws: Amer. Journ. of Philol. XII էջ 399—. A collation of the ancient Armenian version of Platos Laws, books V եւ VI. անդ, XV էջ 31—.) Գաւթի փիլիսոփայի թարգմանութիւնն Սասրոզութեանց Արիտասակի եւ յաղագս մեկնութեան, Կերածութիւն Պորփիւրի. Վենետ. 1833 (Anecdota Oxoniensia vol. I. Part, VI. A collation with the ancient Armenian versions of the Greek text of Aristotle's Categories, de interpretatione, de mundo, de virtutibus et vitiis and of Porphyry's introductio by Fr. Conybeare, Oxford 1892. Neumann, Mémoire sur la vie et les ouvrages de David philos. arménien du V siècle, Paris, 1829). Կալլիսթենեայ Պամփարուց Աղեքսանդրի, Վենետ. 1842. Ἰστορία Ἀλεξάνδρου, Die armenische Uebersetzung der sagenh. Alexander-Biographie auf ihre muthmassliche Grundlage zurückgeführt, v. R. Raabe, Leipzig 1896.**

Թուղթք Իգնատիոսի, թարգմանեալ յասորւոյն, ըստ Համառօտխմբագրութեան, Կ. Պոլ. 1783,

* Ա. տղ. Ի Ջուղա 1641, եւ Կ. Պոլ. 1721:

** Տաշեան Հ. Յ. Ռուսմասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա 1892:

վերստին հրարի. Պետերման, Այլպպիգ 1849: Գարձեալ գործք Հիպոպոլիտեայ, Նոննասի (Մեկնումթիւն առասպելաց առ Գրիգորի՝ Նազիանզացւոյ,) Եպիփանու, Գրիգորի Աբանչելագործի, Գր. Նիւսացւոյ, Գիոնեսոսի Աղէքսանդրացւոյ, Տիմոթեայ, Թէոփիլոսի եւ Աիւրզի Աղէքսանդրացւոյ, Եւթագեայ եւն:

Ս. Ղազարու Մխիթարեանք, սրոնք այս թարգմանութեանց հրատարակութեան մէջ ամենամեծ արդիւնքն ունին, Ս. Հարց հայերէն թարգմանութեանց ամբողջական հրատարակութիւն մը կը պատրաստեն: Նախ պիտի հրատարակեն Հին եւ Նոր կտակարանաց անվաւերականքն (արգէն բնգմամլով), այնուհետեւ Աթանասի գործերը:

Հայոց սեպհական մատենագրութիւնը՝ գրեթէ առանց բացառութեան՝ պատմական եւ առաւածարանական է: Մեծրոպայ աշակերաններէն՝ յիշուելու արժանի է Եզնիկ Աղղրացի, ասիկայ գրեց լնդդէմ ազանդոյ (գպրոցաց) շորս գիրք, առաջինն ընդդէմ հեթանոսաց, երկրորդն՝ ընդդէմ Պարսից, երրորդն՝ ընդդէմ փիլիսոփայից Յունաց, եւ չորրորդն ընդդէմ Մարկիոնեանցն եւ Մանիքեցւոյ. ապագրեցաւ 1761ին ի Զմիւռնիա, 1826ին ի Վենետիկ*: Գաղղ. թարգմանութիւն Le Vaillant de Florival, Paris, 1853, եւ Պարսից վերաբերեալ մասը Langlois II, էջ 369 — **: Գործոյն իբրեւ յաւելուած գրուած է հոգեւոր խրատներ, սրոնք սակայն Նեղոսին կը համարուին: — Աորիւն, նոյնպէս աշակերտ Ս. Մեծրոպայ, 442էն անմիջապէս ետքը գրեց իւր ուսուցչին կենսագրութիւնը, որ հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութեան ժամանակակից եւ վաւերական մի միակ տեղեկագրութիւնն է, հրարի. 1833ին ի Վենետ. (ընդ գործս

* 1850. Պպրիս 1860. Կ. Պոլ. 1864, 1869, 1873:

** ևւ Կ. Եզնիան, ուսերէն 1858:

Գաւթի փիլիսոփայի եւ ընդ ճառս Մամբրէի). Սոփեքք Տայիականք ԺԱ 1854 Ղենեա.* , գերմ. Welte, Tübingen 1841. գաղղ. Langlois II, էջ 9 — : — Մամբրէի գործերէն միայն երկու ճառ հրատարակուած է :

Աւելի համբաւուոր է ասոր եղբայրն Մովսէս Խորենացի : Իւր ճանապարհորդութիւնն յԵգեոսիա, յԱղեքսանդրիա, ի Հոմ եւ յԱթէնս, եւ թարգմանչական գործունէութիւնն մինչեւ ջխոր ծերութիւն՝ գիտէնք ոչ ժամանակ յօրինուած եւ անոր անունը կրող Պատմութենէն : Անշուշտ իբրաւամբ կը տրուի իրեն «Գիրք պիտոյից» կոչուած գործը. A. Baumgartner, Ueber das Buch „die Chrie“, ZdmG. 1887, էջ 457 — : Սակայն Մովսէս իւր համբաւը պարտական է Պատմ. Հայոց գործոյն՝ յերիս գիրս, որ մինչեւ ջմահ Ս. Մեսրոպայ 440 կը համնի, որ եւ Հայաստանի նախաքրիստոնէական ժամանակի պատմութեան միմիակ ազգային աղբիւրն է : Հնագոյն պատմութեան համար իւր զլիսուոր աղբիւրն է ՄարԱբաս, որ 383էն ետքը** Հայոց պատմութիւն մը գրեց ասորի լեզուաւ. Մարաբասի համառօտութիւնը կայ՝ բաց ի Մ. Խորենացիէն***, նաեւ առանձինն, որ ձեռագրաց մէջ Սերէոսի Պատմութեան կցուած կ'ըլլայ : Սերէոս հրարկ. Պատկանեան էջ 1—10. գաղղ. Langlois I էջ 195 — , Le Pseudo-Agathange, v. Gutschmid, Kl. Schr. III, էջ 317 — , 334 — . P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Festgruss an R. v. Roth, Stuttgart 1893, էջ 81 — : Մովսիսի անուամբ մեզի հասած Պատմութիւնը է կամ թերեւս ի սկզբան Ղ գարու շինուած է : Հեղինակը

* եւ 1894 :

** Յետ Էրիստոսի :

*** Այժմ Մարաբասի կտորներ զտնուած են արարական լեզուաւ եւ ասորի գրով (կարշունի) : Տես «Հանդէս Եմսօրեայ», 1897, Թ. 1 :

դիակէ 536ին Յուստինիանոսի կարգադրութիւնն՝
 Հայաստանի շորս գաւառներու բաժնուիլը, Պրո-
 կոպիոսի՝ Տիգրիսի արձանագրութիւնը, եւ Լ: դա-
 րու վերջը թարգմանուած Սոկրատայ Եկեղեցական
 պատմութիւնը կը գործածէ: Խորենացւոյ Պատմ.
 Ա. տպ. 1695 Ամստերդամ, լատին թարգմանու-
 թեամբ հանդերձ Վիստոն Եղբարք 1736ին հրա-
 տարակեցին, որ այն ժամանակի համար զարմա-
 նալի էր. լուսազոյն հրարկ. Մխիթարեանցն ի
 Վենետ. 1843, Մատենագրութիւնք Մ. Խորե-
 նացւոյ: Գաղղ. թարգմ. Le Vaillant de Florival,
 Paris (1847), Langlois II, էջ 45 —, իտալ.
 թարգմ. Tomaseo, Վենետ. 1850, 1851, գերմ.
 Lauer, Ռեզենսուրդ 1869, ուստերէն Էմին ի
 Մոսկուա 1858*: Ինչպէս պատմութիւնը, նոյնպէս
 Աշխարհագրութիւնը, որ Մովսիսի կը տրուի, մի-
 եւնոյն հեղինակէն է, որ համառօտութիւնն է
 Պապպոսի Աղեքսանդրացւոյ դատաւարութեան,
 որով անուղղակի նաեւ Պաղոմէոսի: Հայաստանի,
 Պարսկաստանի եւ դրացի տեղեաց ստորագրու-
 թիւնը հեղինակին յատուկ է: Աշխարհագրութիւնը
 պատմութեան հետ հրատարակեցին Վիստոնք,
 վերստին St.-Martin, Mémoires II. էջ 318 — ան-
 նշանակ ծանօթութեամբք եւ գաղղ. թարգմանու-
 թեամբ: Շատ հեռաբրբրական, անկախ մասերու
 մէջ բոլորովին տարբեր եւ ըստ մասին աւելի ճոխ
 խմբագրութիւն է այն ձեռագիրք, զոր Ա. Սուբրի
 հայ. եւ գաղղ. հրատարակեց ի Վենետ. 1881:
 (A. v. Gütschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit
 der armen. Geschichte des Moses von Khoren,
 Kl. Schr. III, էջ 282 —: նոյնը՝ Moses von
 Chorene, անգլ. էջ 332 —: A. Carrière, Moïse de

* եւ 1893: Աշխարհագրութեան Ստեփանէ
 Խորէն Վ., Պետերք. 1889: Հունգարերէն՝ Szongott K.
 ի Սամոնոյվար 1892:

Khoren et les généalogies patriarcales, Պարիս, 1891: 'Նոյնը' Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Վիեննա 1893*.)

Եղիշէ Վարդապետ Հայոց ամենամեծ պատմագիրներէն է. գրեց «Վասն Վարդանայ եւ պատերազմին Հայոց», որ է Յագկերտ Բ.ի ժամանակ (439 — 51) Հայոց բնդդէմ Պարսից մղած պատերազմներու պատմութիւնը: Ասոր կցուած է յետոյ իրրեւ յաւելուած՝ Հայ նախարարաց եւ քահանայից ի Պարսս հարածանաց եւ մարտիրոսութեան նկարագրութիւնը**։ Իտալ. հրատի. Cappelletti, 1840, անգլ. C. F. Neumann, Վսնդոն 1830, գաղղ. Langlois II, էջ 177 —, ս.ս.ս. Շանշեան, Տփղիս, 1853***: Եղիշէի Մատենագրութիւնքն (հրատի. Վենետ. 1859) կը բովանդակեն նաեւ կրօնական ծառեր, որոնցմէ նշանաւորն է «Բան խրատու յազագ» Միանձանց»:

Իրեն գրեթէ ժամանակակիցն Վազար Փարպեցի գրեց Պատմ. Հայոց յամէն 388 — 485, իրրեւ շարունակութիւն Փաւստոսի, զոր այնպէս կը յարգէ: Վազար շատ նշանաւոր պատմագիր է, եւ նաեւ իւր ազգայնոց մասին զարմանալի անկողմնակալութիւն ցոյց կու տայ: Հրատի. Վենետ. 1793 եւ 1873†, գաղղ. Աեսարեան առ Langlois II, էջ 253 —:

* եւ ասոր Supplément. անգլ. 1894: 'Նոյնը' La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Պարիս, 1895: Ասոր նայ թարգմ. Մէնէվիշեանն Ն. Գ. Վիեննա 1897: Խալաթեան Գր. Армянский Эпосъ, I. Մոսկուա, 1896:

** Հայ-Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1764: Լաւագոյնն ըստ Անճնուացնաց օրինակի Թէոդոսիա 1861 եւ Մոսկուա 1892:

*** Աշխարհարար թարգմ. Առկասեանց Ն. Թիֆլ. 1891:

† եւ 1891:

Յովհ. Մանդակունւոյ, որ 480—87 կաթողիկոս էր, կը արուի 22 ճառ., սպ. ի Վենետ. 1837*։ Ասոր այլեւայլ ազօթքները հոյ ժամակարգութեան մէջ առնուած են։

Զ. դարէն շիւղ ծանօթ հեղինակ մը։ Յովհ. Մամիկոնեան է՝ դարէն կը համարուի։ Իբրև պատմական աղբիւր մեծ կարեւորութիւն ունի Սերէոսի Պատմ. ի Հերակղն։ Յառաջարանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ որ նախորդաց (անշուշտ Եղիշէի) շարունակութիւնը կը գրէ։ Համառօտակի կը պատմէ Պերոզի (457—89) պատմութիւնը մինչև Մաւրիկիոսի խաղաղութիւնը (591). քնարձակ կը խօսի ժամանակակից դիպաց վրայ, կը յիշէ Հոստայեցւոյ պատերազմներն քնդգէմ Պարսից եւ Արաբաց, մինչև Մուավիեկի ինքնիշխան խալիֆայութիւնը (661)։ Հրարկ. Վ. Պոլ. 1851, Պատկանեան ի Պետերբ. 1879, ռուս. Պատկանեան Պետերբ. 1862, պատմութեան վերջին մասը գերմ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus d. Armen. des Sebëos, Leipzig, անթուական**։

Թէոդորոս Քաթենուար ունի երեք ճառ., որոնց մին Մայրազոմեցւոյ հերեօսիկոսական ազանդոյն գէմ, սպ. Վենետ. 1833 (Յովհ. Օձնեցւոյ գործոց հետ)։ Ճառ Ղարմուկնեայն որ՝ Սահայ Գ. կթղկսի։

Այս դարու մէջ շատ համբաւուար է աստղագէտն եւ թուարան Ընանիա Շիրակացի, որ յունական կրթութիւն առած էր։ Հրար. Պատ-

* եւ 1860: Գերմաներէն J. M. Schmid, Ռեզնսրուրգ, 1871: Տես նաեւ Սարգիսեան Հ. Բ. Հննադատութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ իւր նրկասիրութեանց վրայ, Վենետ. 1895:

** ն. Մատ գրեց Սերէոսի եւ Մ. Խորենացւոյ մասին ի թերթին Византийскій Временникъ 1894 II. (Տես «Համդէս Ամսօրեայ» 1895 էջ 18—):

կանեան, Պետերբ. 1877: Այս դարուս վերջերքը Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը հայերէն թարգմանուեցաւ*, եւ հայ մը, որ Բիւզանդեան եկեղեցւոյ յարած էր, գրեց Հայոց եկեղեցւոյն համառօտ պատմութիւնը ի Գր. Առասարչէ մինչեւ իւր ժամանակը, որ պատմաբանօրէն աննշանակ է, բայց կուսակցական ոգւով գրուած է. ոչ այնչափ լաւ հրատարակուած առ F. Combesis, Historia haeresis Monothelitarum, Sp. էջ 272 — :

Ը. դարէն յիշատակութեան արժանի են Յովհ. Օձնեցի կթղկան. «Իմաստասէր», անուանեալ, ունի Ասենարանութիւն մը, վերջին օժման մասին կանոններ, եւ ի մասնաւորի Պաւղիկեանց դէմ ձառ. մը, նոյնպէս եւ Եւտիքեանց դէմ ձառ. մը, որոնք նշանաւոր են, եւ ամէնի ի միասին հայ. 1833ին, լատ. թարգմ. հանգերձ 1834ին վենեաիկ հրատարակուած է: Իւր ժամանակակիցն Սահմանոս Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, որ երկարատեն Ա. Պոլիս բնակելով յունարէնի քաջ տիրած էր, թարգմանեց Գիօնեօսի Երիտպագացւոյ, եւ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ (ապ. Կ. Պոլ. 1717), նեմեօսիոսի յաղաղօ բնութեան մարդոյ (Վենեա. 1889) գործերը. Աթանասայ, Գր. Նիւսացւոյ եւնոյյեւայլ գործերը, եւ թուղթն Գերմանոսի Պատրիարքի առ Հայո: Այս դարուս մէջ հայերէն թարգմանուեցան՝ Գրիգոր Պիօիդա, Հիւսիքոս Երուսաղեմացի, Թէոգորոս Անկիւրացի, Եւազր, Անտիպատրոս Պոստրացի, Յովհ. Կիմոնքոս եւ Տիտոս Կրետացի: Գարուս վերջերքը՝ մեծ վարդապետն,՝ Ղեւոնդ գրեց պատմութիւն արշաւանայ Արարաց ի Հայո եւ պատերազմաց արեւելեան Հռոմայեցւոյ, 661էն 788: Հայ հրտր. Շահնազարեան, Պարիս, 1857 եւ Պետերբ. 1887. գաղղ. Պարիս 1857, ռուս. Պետերբ. 1862:

* Հայ թարգմ. ընդ մասնով յՋՃմիւսին:

Ժ. դարէն յանուանէ ծանօթ են երկու պատմագրութիւնք, Պատմ. Հայոց Յովհ. Աթղիսի, ի սկզբանէ մինչեւ 925 յետ Քի. (Հայ հրարկ. Եղմ. 1843*, Մոսկուա 1853, գաղղ. ոչ լատ. թարգմ. St.-Martin, Պարիս 1841: — F. Nève, Jean VI Catholikos, L'Arménie chrét. էջ 317—). եւ Թովմաս Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց մինչեւ ջամն 936: Թովմայի գործոյն առաջին մասերն են մասնական պատմութիւն Աստուրականի (հարաւ-արեւել. Հյսան.) եւ ասոր իշխանական յեղերուն: Գործոյն վրայ ամբողջացուցիչ մասեր եւ յաւելուածներ յետոյ կցուած են, հրարկ. Վ. Պոլ. 1852, եւ Պատկանեան, Պետերբ. 1887. գաղղ. M. Brosset I, էջ 1—266: — Նոյն դարուն էին խոսքով մեծ, որուն Մեկնութիւնն ժամակարգութեան 1730ին ի Վ. Պոլիս ապագրեցաւ, ըստին թարգմ. Vetter, ի Ֆրայբուրգ 1880: Մեծաբոյ երեց, որ գրեց Պատմ. վարաց Ներսեսի մեծի եւ Պատմ. վրաց եւ Հայոց, ապ. ի Մադրաս 1775ին: Նշանաւոր հայ մասե՛նագիրն Գ. Նարեկացի, որ խորիմաստ է, լի սգեւորութեամբ կրօնի, ճշմարտութեան եւ բարոյականութեան, եւ լի քնարական աւելեով ոչ միայն իւր սակաւաթիւ երգերուն մէջ, այլ եւ իւր արձակ բազմաթիւ գրութեանցը մէջ, որ են աղօթք, ճառք եւ ներբողեանք, որոնք նաեւ առանց մեկնութեան գծուարիմաց են, եւ գեղեցիկ մեկնութիւններով ի Հ. Գարբ. է Աւետիքեան հրատարակուած են ի Վենետ. 1827**:

Աւելի գիւրիմաց է իւր մեկնութիւնն երգոց երգոյն, զոր 26 տարեկան դրած է, ապ. Վենետ. 1789, նաեւ իւր Մասե՛նագրութեանց հրատարակութեան մէջ, Վենետ. 1827, եւ 1840ին վերասին անփոփոխ: (F. Nève, St. Grégoire de Nareg, L'Arménie chrét. էջ 266—) Պատմագիրներէն

* Բ ապ. 1867:

** եւ 1801, 1859:

յիշատակութեան արժանի են՝ Ուխտանէս Կալիակ (Ուս. Հայկ.), որ գրած է պատմութիւն մը յերիս մասունս 1. Պատմութիւն Հայրապետաց եւ թագաւորաց Հայոց մինչեւ յթագաւորն Տրդատ, 2. Պատմ. բաժանման Վրացի Հայոց. 3. Յաղագս մկրտութեան ազգին Ծաղն (կորուսեալ) կոչեցեալ. հրար. Վաղարշապատ 1871. գաղղ. M. Brosset, Deux historiens arméniens, Kiracos de Ganzak, Oukhtanès d'Ourha, Պետերբ. 1870: Մովս. Կաղանկատուացի, որ Աղուանից պատմութիւնը գրեց, մի միակ գործն՝ որ կը խօսի Հայոց դրացի այս ազգին վրայ, որ յետոյ Հայոց մէջ ձուլուեցաւ. հայ. Շահնազարեան, Պարիս 1860, Մոսկուա 1860, ռուս. Պատկանեան, Պետերբուրգ 1861: Հասուածք ինչ առ Brossetի, Additions à l'histoire de Géorgie, Պետերբ. 1851:

ԺԱ գարուն է Սեւեմ. Ասողիկ Տարօնեցի, որ տիեզերական պատմութիւն մը գրեց մինչեւ ցամն 1004. հայ. Պարիս 1854, Պետերբ. 1885, ռուս. 1864, գաղղ. Dulaurier, Ման Ա. Պարիս 1883: Արիստակէս Լաստիվերտացի, որուն պատմութիւնը 989—1071 կը հասնի, եւ բազմաբան սղերով կը ստորագրէ Սելջուկեանց ձեռքը Հայաստանի կրած դարհուրելի արկածները, ապ. հայ. Վենետ. 1845, գաղղ. Պարիս 1864*:

Այս գարու քաղաքականօրէն եւ մատենագրութեամբ նշանաւորագոյն անձնաւորութիւններէն մին է Գր. Մագիտարոս, † 1058, որ Կոստանդին Մանամախոս կայսրմէ մագիտարոս եւ կուսակալ անուանուեցաւ Միջագետաց. իւր տաղաշափութիւնքն հրատարակուեցան Վենետ. 1830. Ժամանակակից պատմութեան համար թանկագին արժէք ունին թղթերն: Քաղուածօրէն թարգմ.

* Աշխարհաբար թարգմ. Տէր-Պետրոսեան Մ. Է. Եղեքսանդրոսով 1893:

V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros: Journal asiat. VI sér. T. XIII, էջ 4—: Հմմտ. Langlois I, էջ 401—403:

Աւելի բազմաբեղուն էր մտանադրութեան համար ժԲ. դարը, Ռուբենեան Հարստութեան ծագիկալ ժամանակը: Այս ժամանակի ամենամեծ մտանադիրն է Ներսէս Այայեցի (Հռոմկլայ = Կալա - էրոււմ) կամ Շնորհալի, Աթղիս. 1166—1173: Իւր տաղաշարութիւնքն հրատար. Վենետ. 1830. Աղօթքն 36 լեզուի թարգմանուած Վենետ. 1862 եւ 1882, Սիւնհոդոսական ճառն հայ. լատ. Վենետ. 1830. Նոյնը եւ թղթերը Վենետ. 1848: (F. Nève, le patriarche Nersès IV dit Schnorhali, L'Arm. chrét. էջ 269—:) Նոյնպէս յիշատակութեան արժանի են Իգնատիոս Ա., որուն մեկնութիւնն յաւետարանիչն Ղուկաս, յորինեալ յոյն վարդապետաց՝ մանաւանդ Յովհ. Ռսկեբերանի հետեւողութեամբ. տպուած է Կ. Պոլ. 1735 եւ 1824: Սարգիս Շնորհալի, որ ունի Մեկնութիւն եւութանց թղթոց կաթուղիկէից, Կ. Պոլ. 1743 եւ 1826, եւ ճառեր, տպ. Կ. Պոլ. 1743: Մատթէոս Ռոմհայեցի, որ գրեց պատմութիւն մը 952—1136, լի բունն ասեւրութեամբ ընդդէմ Յունաց, եւ սաստիկ համակրութեամբ Խաչակրաց: Գրիգոր Երէց այս պատմութեան շարունակութիւնը գրեց մինչեւ ցամն 1162. հայ. հրատ. Եղմ. 1869, գաղղ. Dulaurier, Պարիս 1858 (F. Nève, Chronique de Matthieu d'Edesse, անդ, էջ 341—:) Սամուէլ Անեցի, որ ժամանակագրութիւն մը գրեց ի սկզբանէ մինչեւ 1179, շարունակուեցաւ մինչեւ 1358 (ըստ Brossetի) եւ 1664 (ըստ Տէր-Միքէլեանի). հայ. հրատ. Տէր-Միքէլեան, Աղաբաշար 1893. լատ. Զօհրայ, իբրեւ յաւելուած Եւսեբեաց Քրոնիկոնի Միլանի հրատարակութեան 1818. գաղղ. Brosset II. Ներսէս Ամբրոնացի.

Տարսնի Աբրեպո. իւր անուանակցին հետ ժամանակին ամենանշանաւոր աստուածաբաններէն է: Ատենաբանութիւնը հրարկ. հայ * - իտալ. Հ. Յ. Աւգերեան, Վենետ. 1812, գերմ. Neumann, Լայպցիգ 1834** : Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագի, Վենետ. 1847 : Իւր վարդապետական գրութիւններն ու թղթերը Գրիգոր Տղայի (Կթղիս. 1173 — 80) թղթերուն հետ տպ. Վենետ. 1838 :

Միքայէլ Մեծ, Պատրիարք Ասորոց (1166 — 99), գրեց ժամանակագրութիւն մը մինչեւ յթագաւորել Լեւոն Բ ի (1198) : Ասորերէնը կայ այժմ տալ, բայց չէ հրատարակուած : Հայ թարգմանութիւնը, կամ ճշգաղոյնս՝ ըստ մասին համաստուած եւ ըստ մասին ընդարձակուած հայ խմբագրութիւնը տպ. Եղմ. 1871*** հանդերձ շարունակութեամբ ցամն 1229. դազլ. Langlois, Վենետ. 1868 հանդերձ շարունակութեամբ ցամն 1246 : Չեռագրաց մէջ կայ, եւ նաեւ հրատարակուած է Միքայէլի նոյնպէս նոր խմբագրուած ձառն ի քահանայութիւն՝ :

Միսիթար Գօշ († 1213), որուն 190 առակները 1790ին եւ 1842ին ի Վենետիկ հրատարակուեցան†† :

Նաեւ ժ. Գ. դարու մէջ կան շատ հեղինակներ, որոնցմէ միայն հետեւեալները կը յիշենք : Վարդան Մեծ, որ Թեղեքական պատմութիւն մը գրեց ցամն 1268. հայ. հրարկ. Մոսկուա 1861,

* Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1729 :

** Ռուսերէն՝ Էմին, 1865 :

*** 1870 եւ 1871 տարբեր խմբագրութիւններ :

† Եղմ. 1871 :

†† եւ 1854 : Միս. Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, հրարկ. Վ. Բաստամեանց, Վըրշպո. 1880 : Kohler J. Das Recht der Armenier : Zft. f. vergl. Rechtsw. V. Bd. S. 385—436. հայ. Ռատմասիրութիւնը Լեւոնայոց դատաստանագրոյն, Վիեննա, 1890 :

Վենետ. 1862, ռուս. Էմին, Մոսկուա 1861: Նոյնն
 ունի առակներ, հայ. - գաղղ. հրարկ. St.-Martin,
 Պարիս 1825. Մեկնութիւն Ս. Գրոց, զոր գրեց
 Հեթում Ը. թագաւորին խնդրանօք*, քաղուա-
 ծօրէն հրարկ. գաղղ. E. Prud'homme: Journal
 Asiat. VI sér. T. IX, S. 147—: Կիրակոս Գան-
 ձակեցի գրեց պատմութիւն մը՝ որ երկու մաս ունի.
 մին Հոյոց հին պատմութեան համառօտութիւնը
 մինչեւ ջամն 1165, եւ միւսն ժամանակակից պատ-
 մութիւն Մղուլաց, Վրաց եւ Աղուանից մինչեւ
 ջամն 1265. Վերջինս հեղինակին հայրենիքն է եւ
 մասնաւորապէս նկատողութեան առնուած. հայ.
 հրարկ: Մոսկուա 1858, Վենետ. 1865, գաղղ.
 Brosset 1870/71: Ասոր ժամանակակիցն Մաղաքիա
 արեղայ գրեց Մղուլներու արշաւանաց պատմու-
 թիւնը մինչեւ ջամն 1272. հայ. Պետերք. 1870,
 ռուս. Պատկանեան 1871, գաղղ. Brosset, Addi-
 tion à l'histoire de la Géorgie 1851, էջ 438—:
 Մխիթարայ Անեցւոյ ժամանակագրութիւնը, զոր
 Վարդան եւ Ստեփանոս Օրբէլեան գործածած են,
 կրտսուած կը համարուի: Պատկանեան ասոր առա-
 ջին մասը 1879ին ի Պետերք. Սերէոսի գործոյն
 իրրեւ յաւելուած հրատարակեց Տփղիսի Աբբեպիս-
 կոպոսին անկատար մէկ ձեռագրին վրայէն: Վահ-
 րամ Ռարունի ստանաւօր գրեց Ռուբենեանց
 պատմութիւնը մինչեւ ջամն 1280. հայ. հրարկ.
 Մագրաս 1810, Պարիս 1859, անգղ. Neumann,
 Լանդօն 1831, գաղղ. Պարիս 1864:

Ստեփանոս Օրբէլեան, Աբբեպ. Սիւնեաց
 1287—1304 գրեց Պատմութիւն Սիւնեաց, հրարկ.
 Պարիս 1859, Մոսկուա 1861, գաղղ. M. Brosset,
 Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian,
 Պետերք. 1864—66: Սճբառ սպարապետ, եղբայր
 Հեթում Ը. թագաւորին (1224—69) գրեց ժա-

* Տպ. ըստ մատին Կ. Պոլ. 1797 եւ 1826:

մանակազրու թիւն մը մինչև և ցամն 1274, զոր աբիշ մը մինչև և 1331 շարունակեց, Տրար. Մասկուա 1856, Պարիս, 1859: Ասկէ քաղուածք մը գաղղ. Langlois, Mémoires de l'acad. de St.-Petersb. VII sér. T. IV. Մխիթար Այրիվանեցի գրեց ժամանակազրու թիւն մը ցամն 1289. Տրարկ. Մասկուա 1860*. գաղղ. Brosset, Mémoires de l'acad. de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII, Nr. 5, 1869.

Յաջորդ անկման դարերէն կը յիշենք միայն պատմագիրները: Թավմաս Մեծոփեցի ժե գարուն թեմուր խանի եւ յաջորդացը պատմութիւնը գրեց. Տրարկ. Շահնագարեան, Պարիս 1860: Այս Տրատարակութեան մէջ կը պակսին հետեւեալ յաւելուածներն 1. Այսն միարանութեան Հայոց եւ Օսման Աթղիսի. յամին 890 (= 1441), 2. Յաղագս Էջմիածնի օրհնութ. 3. Այսն աքսորման Աիրակոս կթղիսի. Հայ. Տփղիս, 1892. (F. Nève, Etude sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au XV. siècle: Journal asiat. 1855, Nr. 13. Կոյնը Les sources arméniens pour l'histoire des Mongols, L'Armén. chrét. էջ 371—. Կոյնը, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale d'après la chronique inédite de Thomas de Medzoph, Քրիստոսէլ 1860:)

Աերջապէս ժե գարուն յիշատակութեան արժանի է Առաքել Գաւրիժեցի, որ 1602—61ի պատմութիւնը գրեց. ասիկայ Շահ Աբբասի ժամանակ Հայոց տառապանաց եւ ի Սպահան փոխադրութեան պատմութեան գլխաւոր աղբիւրն է. Տրարկ. Ամստերդամ 1669**, գաղղ. Brosset I, էջ 267—: Քանի մը գործեր, որ ժե եւ ժԸ գա-

* Լատագոյն Պետերք. 1869 նաեւ որոս թարգմ. ի Պատկանեանէ:

** Ատղարչապատ 1884, 1896:

բու աշխարհական եւ եկեղեցական պատմութեան
համար կարեւոր են, ինչպէս Զաքարիա Սարկաւ-
ազի († 1699) Պատմագրութիւնը*, Աբրահամ
Կթողիսի. Կրեւացւոյ պատմ. Նատր-Շահին**,
եւն, Brosset իւր Collectionին Բ. Հոր. մէջ գաղղ.
թարգմանութեամբ հրատարակեց:***

ԺԸ դարով կը սկսի Մխիթարեանց մատե-
նագրական գործունէութիւնը եւ եւրոպական գի-
տութեանց հետեւողութեամբ գիտնական աշխա-
տութեանց բոլորովին մէկ նոր տեսակը:

3. Եկեղեցի-ի-ն պարս-թի-ն Հ-յ-ց:

Հայաստան հռչակուած է՝ իբրեւ քրիս-
տոնէութիւնն առաջին անգամ պետութեան կրօնն
բրած երկիր: Յետագոյն զրոյցները քրիստոնէու-
թեան ի Հայս առաջին անգամ քարոզուելուն
պատմութիւնը մինչեւ առաքելոց ժամանակը հա-
նած են, եւ կ'աւանդեն որ Հայաստանի մէջ են շորս
առաքելոց գերեզմանները, որ են Բարթողիմէոս,
Թադէոս Ղերբէոս, Միմոն եւ Յուզա: Աւագագոյնք
եւ նշանաւորագոյնք են Բարթողիմէոս եւ Թադէոս,
եւ անոր համար ալ յաճախ առանձինն կը յիշուին:
Երբեմն նաեւ զանազանութիւն կ'ընեն երկու Թա-
դէի՝ առաքելայն եւ եօթանասնից մէկը: Ասանք
այն առաքելալներն են՝ որոնց գործունէութիւնը
զրոյցներն յարեւելս սահմանափակած են. յետ-
ագոյն աւանդութիւնն ալ նոյները Հայաստանի
մէջ ամփոփած է (Lipsius, Apokr. Apostelgesch.

* Տպ. Վաղարշապատ, 1870:

** Տպ. Վաղարշապատ 1870:

*** Այս ընդհանուր տեսութենէ դուրս մնացած են
ուրիշ շատ հեղինակներ եւ անամուն գործեր, որոնցմէ
ոմանք տպագրուած ալ են՝ ինչպէս Գիոր Վաստակոց
(Վենետ. 1876) Միս. Հերացի (Վենետ. 1832) Մեկնու-
թիւն գործոց սուարելոց (Վենետ. 1840) եւն:

II: էջ 97:) Այս առաքելոց վրայ եղած զընդյնները , որոնք մեծաւ մասամբ յունական եւ ասորական ծագում ունին , Հայերն՝ յարարերութեամբ աւելի ուշ ատեններ , նոր խմբագրած եւ բնդլայնած են : Ասոր մնացորդը մենք կը գտնենք Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ : Կարելի է ջուլքնել՝ որ Բարթողիմէոսի զընդյն աւելի հնագոյն ծագում ունի . յոյն վկայութիւններն արդէն զինք է գարուն յԱւրբանուպոլիս (Ալբանուպոլիս , Կորբանուպոլիս եւն , հայ . Արեւբանու քաղաք) բնականապէս բոլորովին անձանօթ քաղաք մը ի Մեծն Հայաստան , մարտիրոսացած կը գնեն : Սակայն Բարթողիմէոս Թագէի չափ նշանակութիւն չունի Հայոց համար : Արգարու՝ Եղեսիոյ թագաւորին զընդյն , Քրիստոսի հետ թղթակցութիւնը եւ Թագէի առաքումն յԵղեսիա կանուխ ժամանակաւ արդէն ի Հայս ժողովրդական եղած էր . Հայք ասորական զընդյն պարզապէս սեպհականեցին : Արգարու գրուցին հայ խմբագրութիւնը մեզի կը ներկայանայ նախ « Արգապետութիւն Ադդէի » գործոյն թարգմանութեան մէջ (Արուբնիա , դիւանագիր գպիր Եղեսիոյ , Թուղթ Արգարու , հայ . Վենետ . 1868 , Եզմ . 1868 , գաղղ . L. Alishan , Վենետ . 1868 , եւ Emin առ Langlois II. էջ 313 —* : Հայ թարգմանութիւնն ասորի բնագրին նաեւ նոր խմբագրութիւնն է , որ « Ադէի » մահն ու թաղումը կը լուէ , եւ զինք իբրեւ աւետարանիչ գէպ յԱրեւելս ուղեւորած կը գնէ : Ասով ուզուած է Ադէի պատմութիւնը միաբանել այն արդէն տիրող զընդյն հետ՝ որ Թագէի քարոզութիւնն ու մարտիրոսութիւնն ի Հայս կատարուած կ'աւանդէր : Այս թարգմանութեան ժամանակն որոշել դժուարին

1 Տես Հ. Յ. Տաշեան , Արգապետութիւն Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատենանը . Թուղթ Եւկորայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղդէի : Կննութիւնը եւ բնագիրը : Վիեննա , 1896 :

է. սակայն յամենայն դէպս Մ. Խորենացիէն յառաջ է: Ղենեա. 1853ին տպուած «Վկայարանութիւն Թագէտոսի առաքելոյն քարոզութեանն եւ դալատեանն ի Հայս եւ կատարման որ ի Քրիստոս» (Սոփեթք, Ը. Ղենեա. 1853) կ'աւանդէ՝ որ Թագէտոս Սանատրուկ թագաւորին դացած է, որուն Հայաստանի թագաւորութիւնը Եղեօսիայէն յայտնապէս տարբեր կը գրուի: Այս վերջինն աւանդութիւնը Լարուբնայի եւ Մ. Խորենացւոյ մէջ միջին բան մըն է, եւ կը ներկայացընէ նոյն ժամանակի բնտանի աւանդութիւնը: Ասոր վերջնական խմբագրութիւնն է Մ. Խորենացւոյ քով (Բ, 30 - 36) գտնուածն: Ասորական զրուցին մինչեւ Խորենացւոյ ժամանակ առած նոր խմբագրութիւնները միայն յաւելուած մ'ունէին Հայոց մասին, այն է՝ զԹագէտոս Հայաստան կը տանին եւ հոն մարտիրոսացած կ'աւանդեն. իսկ Մ. Խորենացի ասորի զրոյցն ամբողջովին Հայաստանի կը սեպհականէ: Աբգար թագաւորը կը հայացուի, Եղեօսիա կ'ըլլայ Հայաստանի մայրաքաղաքը. եւ որովհետեւ Աբգար իւր ժողովրդեան հետ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի, Հայաստան առաջին քրիստոնէայ երկիրը կ'ըլլայ: Սանատրուկ հայ թագաւորը այժմ Աբգարու քեռորդին կ'ըլլայ, եւ անոր կը յաջորդէ նախ իբրեւ Հայոց թագաւոր, եւ յետոյ նաեւ Եղեօսիայի: Այս ամէն նորալուր դէպքերը զուտ հնարուած են: Տես վերջնական ուսումնասիրութիւնն A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, Պարիս 1895: Առանց տարակուսի է որ Թագէի զրոյցն ի Հայս շատ աւելի հին է, քան թէ այս գրաւոր աւանդութիւնը: Արդէն Փաւստոս Բիւզանդ կը յիշէ Թագէի քարոզութիւնն եւ առաքելապան Սանատրուկը (Գ, 1 որ մասն սակայն Կարիէր կասկածելի կը գտնէ): Նշանակութիւն ունի այն՝ որ կաթողիկոսութեան ակտը Փաւստոս «Աթս»

Թագէի, կ'անուանէ (Գ. 12, Գ, 4), եւ որովհետեւ
 կեսարիա այս զբուցին հետ կապ չունի, — Թէո-
 փիլոս՝ Թագէի աշակերտը եւ կեսարիոյ առաջին
 եպիսկոպոսը շատ ետքը հնարուած գիւտ մըն է, —
 յայտնապէս կ'երեւայ՝ որ Թագէի հնագոյն զբու-
 ցի մը հետ կապ ունենայ: Արդէն Գր. Լուսաւոր-
 շէն յառաջ՝ Ասորիքէն Հայաստանի հարուային՝
 Ասորիքի սահմանակից երկիրները (Ծովք — Ասս-
 պուրական) քրիստոնէութիւնը մուտ դտած էր:
 Հնագոյն ժամանակներու մէջ ասորի եպիսկոպոս-
 ներու եւ քահանաներու ոչ ցանցառ կը հանդի-
 պինք, եւ սովորաբար ասորերէնը եկեղեցական լե-
 գուն էր: Արգարու եւ Թագէի զբոյցներուն ի Հայս
 մուտքն յայտնապէս մատնացոյց կ'ընեն՝ որ քրիս-
 տոնէութիւնն Եդեսիայէն եկած է Հայոց: Մար-
 քարա ZdmG 1896 էջ 651 Մծբինը ցոյց կու տայ
 իբրեւ երկրորդ կենդրոն Հայաստանի առաքելու-
 թեանց: Թէ յառաջ քան զԳր. Լուսաւորիչ քրիս-
 տոնէութիւնն ի Հայս մուտ դտած էր, սայոյ հետք
 մը կը ցուցնէ Մերուժան եպիսկոպոս Հայոց, առ
 որ Դիոնեոսիս Աղեքսանդրացի (248—265) ապաշ-
 խարութեան վրայ թուղթ մը գրած է: (Եւսեր.
 Եկեղ. Պատմ. Զ. 46, 2):

Բոլորովին նոր դար մը կը սկսի Գրիգոր Լու-
 սաւորիչ, Հայաստանի ճշմարիտ առաքելու: Ըստ
 (ոչ շատ հաւատալի) աւանդութեան՝ Անակ, Սու-
 րէն Պահլաւ արհուական տան մէկ սերունդը, որ
 խոսքով թագաւորն սպաննեց († 238), Գրիգորին
 հայրն է: Անշուշտ Անակ, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ
 հայ իշխաններ ու նախարարներ՝ Պարսից Հայաս-
 տանը գրաւելու ժամանակ՝ Հռոմէական մասը զաղ-
 թած է: Գրիգոր ի կեսարիա քրիստոնէական եւ
 յունական կրթութիւն առաւ, որ Հայաստանի բո-
 վանդակ քրիստոնէական զարգացման համար շատ
 մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Տրդատայ Հայաս-
 տանի վերստին տիրելու եւ բարեկարգելու ժամա-

նակ՝ Գրիգոր՝ Թագաւորին ամէնէն եռանգուն գոր-
 ծակիցն է: Սակայն Թագաւորութեան վերականգ-
 նման հեախապուած էր՝ նաեւ ազգային կրօնի վերա-
 կանդնումն՝ որ պարսկական հրապաշտութեամբ
 բարձուած էր: Գրիգոր իբրեւ քրիստոնեայ՝ կ'ընդ-
 դիմանայ Թագաւորին հրամանաւ կատարուած
 ազգային շքեղ հանդիսութեան ժամանակ մեծ
 դիցուհւոյն Անահատայ բազնին վրայ ծաղկէպսակ-
 ներ նուիրելու, եւ իւր քրիստոնէութիւնը կը դաւ-
 անի: Թագաւորը զայրացած զինք զարհուրելի կեր-
 պով կը տանջէ. շատ նշանաւոր է վարուցը մէջ՝
 13 տարի խոր վերապը մնալը: Աերջապէս Թագաւ-
 օրը հրաշքով (այսպէս կը յիշէ նաեւ Սողոմոնոս
 Բ. 8) դարձի կու գայ, եւ այնուհետեւ կ'ըլլայ
 եռանգուն քրիստոնեայ: Երկուքն ալ յատուկ
 ծրագրաւ եւ արիութեամբ երկիրը քրիստոնէու-
 թեան կը դարձնեն: Տրդատ եւ Գրիգոր զօրաց
 գլուխն անցած կը դիմեն նախ հին մայրաքաղաքն
 Արտաշատ. այստեղ Անահատայ տաճարը եւ քաղա-
 քին մօտ Տիւրայ բազինը եւ քրմաց դպրոցը՝ քրմաց
 եւ տաճարին սպասուորաց յամառ ընդդիմադրու-
 թեան յաղթելով գեանայատակ կ'ընեն, եւ տա-
 ճարին ընդարձակ կալուածները եւ բոլոր սպասու-
 օրները քրիստոնեայ եկեղեցեաց ստացուած կ'ըլլան:
 Նոյնպէս կը վարուին արեւմտեան Հայաստանի
 Գարանաղի, Եկեղեցաց եւ Գերջան գաւառներու
 նշանաւոր սրբութեանց հետ: Թագաւորին բազ-
 ձանաց համեմատ՝ Գրիգոր հայ նախարարներու
 շքեղաշուք ընկերակցութեամբ Աեսարիա կ'երթայ,
 ուր Ղեւսնդիոս հանդիսապէս զինք Հայաստանի
 Աթղկս. եւ քահանայապետ կ'օժէ: Առով հայ
 եկեղեցին Ասպպաղովկեան եկեղեցւոյ հետ իբրեւ
 գուտար կապակցութիւն ունեցաւ, ինչպէս Եթով-
 պականը՝ Աղեքսանդրիոյ հետ, եւ սուսականը՝
 Վ. Պոլսոյ: Գրիգոր Ասպպաղովկիայէն հեռը բերաւ
 Յովհ. Մկրտչի (Սուրբ Ասրապետ) եւ Եթենոզե-

նէսի (Աթանազինեայ) նշխարները, որոնք այն ժամանակէն Հայոց ազգային սրբութեանց կարգը մտան: Գրիգոր ի վերադարձին գէպ ի հարաւ շեղեցաւ: Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ պետութեան ամենամեծ սրբութիւնը կար, երէքիինն՝ Ահազան, Անահիտ եւ Աստղիկ: Այս տաճարներն ալ կողոպտուեցան եւ կործանուեցան, եւ անոնց տեղ կանգնուեցաւ Քրիստոսի փառայեղ եկեղեցին՝ «մեծն եւ առաջին եկեղեցին, մայրն ամենայն եկեղեցեաց Հայոց»: Եկեղեցւոյս անմիջապէս կից էր Աթողիկոսին պալատը: Հոս գրուեցաւ նաեւ հետերնին բերած նշխարաց մէկ մասը՝ ի պաշտպանութիւն ընդդէմ դիւաց, եւ տարին եօթն անգամ ի պատիւ մարտիրոսաց հանդիսապէս աստուածային պաշտօն կը մատուցուէր, որուն բովանդակ աշխարհէն մարդիկ կը դիմէին աշխարհախումբ: Նաւակատեաց յաջորդեց մկրտութիւն բազմաթիւ մարդկան: Գրիգոր ասիկէ շուեց Այրարատ դաւառը: Հոս էր Անատուր Ահազեվանեան գից տաճարը, որուն շատ մարդ կը յաճախէր: Այս ալ եկեղեցւոյ փոխուեցաւ յանուն Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանազինեայ, եւ հիւսիս-արեւելեան յոգնախումբ ժողովուրդը մկրտուեցաւ:

Այս նորակազմ հայ եկեղեցւոյ վրայ երէք բան մտադրութեան արժանի է: Նախ ազգային նկարագիրը: Գրիգոր տեղական լեզուաւ կը քարոզէր: Առաջուան քրմերու որդիքն բոս հրամանին Գրիգորի՝ քահանայական դպրոց մը բերուեցան եւ կրթուեցան, որ եւ յետոյ եպիսկոպոսներու վանական դպրանոցն եղաւ: Ասիկէ յառաջ եկող աշակերտները հետողհետէ տեղաւորուեցան տասուերկու եպիսկոպոսութեանց մէջ, զոր Գրիգոր հաստատած էր: Երկրորդ՝ դարձը վերին իշխանութենէ եւ բռնութեամբ կատարուեցաւ: Ազնուականութիւնն յամենայնի իւր արքային կը հետեւէր: Ժողովուրդն եւ ի մասնաւորի կանայք, դեռ երկար ատեն հին

կրօնին մէջ մնացին : Ասոր մեծապէս նպաստեց այն պարագայն՝ որ ուսուցիչներն ու քարոզիչները՝ մեծաւ մասամբ երկրին լեզուին անգէտ յոյն եւ ասորի էին : Եւ վերջապէս երբորդ՝ հայ եկեղեցւոյն յատկապէս հրէական նկարագիրը : Աթոռիկոսութիւնը աւելի հրէական քահանայապետութեան նման էր, քան թէ յատկապէս քրիստոնէական եկեղեցական աստիճանաւորութեան : Աթոռիկոսութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը սրոշեալ բնտանեաց մէջ ժառանգաբար կը մնար : Անոր համար բարձրաստիճան եկեղեցականք սովորաբար ամուսնացեալ կ'ըլլային . ամուրի քահանայապետներ իրրեւ ջանցաւ զարտուղութիւն՝ առանձինն կը յիշատակուին : Գրիգորին յաջորդեց իւր կրտսեր որդին Արիստակէս, որ 325ին Նիկիոյ ժողովոյն մէջ էր . իրեն յաջորդեց երեց եղբայրն Աթանէս, որ իւր անդրանիկ որդին Գրիգոր(իս)ը Աբայ եւ Աղուանից կ'իթղկաւ . դրաւ : Ա' երեւոյ թէ այս ժամանակէն սկսած է Աբայ եկեղեցւոյն, որ ըստ ինքեան Հայոց մեծանկախ քրիստոնէութիւն բնգունած է, Հայոց հետ սերտ կապակցութիւնը : Արդէն շորորդ կաթողիկոսն՝ Աթանիսի երկրորդ որդին Յուսիկ, թագաւորին հետ կռիւ ունեցաւ եւ բռնաբար սպանուեցաւ : Ասոր որդիքն աշխարհականացան, եւ անոր յաջորդեցին ոչ-քահանայապետական ցեղէ՝ խաղաղական կաթողիկոսներ : Բայց Սուրբն Ներսէս, Յուսիկն թուր, շտանչանաւոր անձնաւորութիւն է . որ ազնուական պաշտօնեայ էր պալատան՝ ինչպէս նաեւ իւր հայրը, եւ թագաւորին եւ ժողովրդեան բուռն թախանձանօքը Աթոռիկոս եղաւ : Ինքը Աեսարիա կրթուած էր, եւ ջանաց Ս. Բարսղի եկեղեցական գաղափարականները ի Հայս գործադրել : Աշտիշատայ ժողովոյն մէջ (կը կարծուի՝ 365ին) սրոշուեցաւ որ Առաքելական կանոնները պարտաւորիչ են, եւ ամուսնութեան ու պահոց մասին խիստ կանոններ դրուեցան : Ինքը

կարգի գրաւ նաեւ աղքատաց եւ հիւանդաց հոգացողութեան գործը: Ամէն կողմ՝ աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ եւ հիւրանոցներ կանգնուեցան: Բայց ամէնէն նշանաւորն է՝ վանական հաստատութեանց սկզբնաւորութիւնը: Աւերք ճգնաւորաց ձեռօք, որոնք աշակերտաց զնգեր շուրջը ժողովեցին, հարեւանցի քրիստոնեայ եղած ժողովուրդը հիմնապէս քրիստոնեայ ըրին: Սակայն յունական օրինակի վրայէն ձեւուած այս տեսակ եկեղեցական կենաց սասաիկ հակառակեցան թագաւորն եւ ազատանին: Արշակ թագաւորը հակառակաթոռ կաթողիկոս մը գրաւ. բայց այն միջոցին՝ երբ թագաւորը Պարսիկներէն գերի տարուեցաւ եւ Հռոմայեցիք միջամտեցին, Ներսէս բացարձակ ազատ արեց՝ փոխանակ անշափահաս Պապ թագաւորին (367—374): Բայց վերջինս, հազիւ թէ շափահաս եղաւ, քահանայից երդուեալ թշնամին դարձաւ: Մեծամեծ նուիրատուութիւնքն, զոր Տրդատ թագաւորն ամէն եկեղեցեաց տուած էր, Պապ ըստ մասին ետ առաւ եւ քահանայից թիւը նուազեցուց: Թագաւորն հիւանդանոցներն ու հիւրանոցները վերցուց եւ կանանց կուսատանները փակեց: Ամուսնութեան կանոնական արգելքներն անգոր հրատարակեց, եւ հեթանոսական սովորութիւնները լուելեայն դարձեալ թողլ տուաւ: 374էն յառաջ Ներսէս՝ թագաւորէն թունաւորուեցաւ. որով Ներսիսի երկրորդ արեղերական ժողովոյ մասնակցիլն ըստ ժամանակագրութեան անկարելի կ'ըլլայ: Բարսեղ Աեսարացի Հայոց թագաւորութեան վրայ բանադրանք գրաւ եւ նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրելը զլացաւ: Սակայն Պապ թագաւորը գտաւ իրեն հպատակ եկեղեցականներ, որոնք հայ եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուեցան: Այս պետութեան հաւատարիմ կաթողիկոսներուն մեծագոյն մասն Աղբիանոս եպիսկոպոսին ցեղէն էին, որ իբրեւ արիւցեան քահանայապետական ցեղին՝ կաթողի-

կոսութիւնը ձեռք բերելու մրցութիւն կ'ընէր :
 Հանդերձ այսու՝ այս կաթողիկոսներէն շատերը
 նաեւ հակառակ կողմնակցութենէն իբրեւ բարե-
 պաշտ մարդիկ ձանձցուած են : Նշանաւոր յառա-
 ջադիմութիւն մըն էր թագաւորական կողմնա-
 կցութեան հետեւեալ գործը : Ներսէսի մահունէն
 ետեւ Հայաստան Աեսարիոյ հետ ունեցած ամէն
 եկեղեցական կապերը վերջնականապէս խզեց եւ
 եկեղեցականօրէն բոլորովին անկախ եղաւ : Այժ-
 մու ինքնագլուխ եկեղեցին ունեցաւ նաեւ իւր
 սեպհական զրոյցը : Տարօնի հին մայր եկեղեցին իւր
 նշանակութիւնը կորսընցուց, կաթողիկոսներն սկսան
 Աղաղաբշապատ մայրաքաղաքը նստիլ : Արեւիկ է
 ցուցընել՝ որ արդէն Ե դարու առաջին կիսուն
 կայ զրոյց մը, թէ Քրիստոս անձամբ Աղաղա-
 բշապատի մայր եկեղեցին հիմնած ըլլայ եւ Ս.
 Գրիգոր Լուսաւորչին տեսլեան մէջ եկեղեցւոյն
 յատակագիծը նկարած ըլլայ : Աղաղաբշապատի
 տեղական սուրբերն՝ Գայիանէ եւ Հռիփսիմէ,
 կաթողիկոսութեան հետ սերտ յարաբերութեան
 մէջ մուծուեցան : Սակայն այս նոր զրոյցը չկրցաւ
 իրական պատմական զիպաց յիշատակը բոլոր-
 վին ջնջել :

Յամին 390 Սահակ Մեծն Պարթեւ, Ներ-
 սէսի որդին, կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ :
 Իւր կաթողիկոսութիւնը Հայոց եկեղեցւոյն փոփո-
 խման էական կէտն է : Սահակ իւր հօրը պէս
 վանականութիւնը զարգացուց, սակայն նոր ստա-
 ցուած եկեղեցական անկախութիւնը՝ հակառակ
 մինչեւ այն ժամանակ տիրող խիստ եկեղեցական
 կողմնակցութեան՝ մնաց հաստատուն : Սահակ ինք
 զինք խիստ հաւատարիմ ցուցուց առ թագաւորու-
 թիւնն՝ որ տկարացած եւ պարսկական աւատա-
 պետութեան ենթարկուած էր : Ամենայն զօրու-
 թեամբ, թէեւ ի զուր, ընդդիմացաւ վերջին Ար-
 տաշէս թագաւորին դահընկէցութեան, եւ Հայաս-

տանի պարսկական հուսակալութեան փոխուելուն՝ յամին 428: Բայց ազատանին իւր կամքն յառաջ տարաւ, եւ պարսկական պետութիւնը շատ ճարտարութեամբ յօգուտ գործածեց այս անմիաբանութիւնը՝ նաեւ զՍահակ գահընկէց ընելու, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր, եւ կաթողիկոսութիւնը հետզհետէ երկու Ասորիներու տալու: Յատուկ նպատակաւ թողլ արուեցաւ որ ասորերէնը իբրեւ եկեղեցական լեզու տիրող ըլլայ: Թէ ինչպէս Սահակ եւ Մեսրոպ ասոր հակառակ կը կենային, եւ հայերէնը գրականութեան վերածելով, յունական գրութիւնները ժրջան թարգմանելով՝ եկեղեցին մտաւորապէս որչափ կարելի է անձուկ կապեցին յունականին, վերն (էջ 16 —) ըսինք: Այս անձանց ձեռօք Հայոց եկեղեցին Ս. Գրոց ազգային թարգմանութիւնը եւ եկեղեցական պատարագամատոյցն ունեցաւ*: Յարատեւ կապուելով յունականին՝ եկեղեցւոյ նսեմանալուն եւ կղզիանալուն առջեւն աւնուեցաւ: Ազատանւոյն բաղձանաց համեմատ՝ Ս. Սահակ մահուրէնէն յառաջ դարձեալ կաթողիկոսական աթոռն ելաւ:

Վիւրդի եւ Նեստորի եկեղեցական վէճն, որ 431ին Եփեսոսի Սիւնհոգոսին ձեռօք վերջացաւ, Հայաստանը միայն անուղղակի շօշափեց: Liberatus (գլ. Ը.) կ'աւանդէ, որ Նեստորի հուսակիցները Թէոդորոսի Մոպսուեստացւոյ եւ Գիսոգորոսի Տարսնացւոյ գրուածքները ասորերէնի, հայերէնի եւ պարսկերէնի թարգմանեցին եւ ջանացին Հայաստան տարածել, եւ թէ Ակակիոս Մելիտինացի եւ Ռարուլաս Եգեսացի անոնց դէմ կռուեցան: Հայ եպիսկոպոսները պատգամաւորութիւն մը զրկեցին ի Վ. Պօլիս, որուն Պրսկղ 435ին աստուածաբանական ընդարձակ գրութիւն մը՝ Թուղթ Պրսկղի առ

* Տես Հ. Յ. Գաթրճեան, Սորազան Պատարագամատոյցը Հայոց Ուսումնասիրութիւնը եւ քննադիրը, Վիեննա, 1897:

Հայր (Մատթ. V, 421—) ժամանակագրիցն կորսն կ'առանդէ, որ Սահակայ եւ Մեսրոպայ սլախե լաները Հոռոմոց մայրաքաղաքէն հեռանին բերին Նիկիոյ եւ Եփեսոսի Սիւնհոգոսաց կաթողնները: Սահակայ եւ Մեսրոպայ ազգարարութիւն եղաւ Եփեսոսի Սիւնհոգոսին թղթովքն (Պրոկիի թուղթը), որ զգուշանան այն գաղանի գործակաւարներէն՝ որոնք Պողոս Սամուսատացոյն եւ Եփեսոսի սուրբ գրութիւններ կը տարածէին. այս գործակաւարներէն մէկը՝ Թեոդորոս յանուանէ կը յիշուի: Սահակ եւ Մեսրոպ զանոնք երկրէն արտաքսեցին: Ասոնց ամենամերձաւոր անձինքներէն միոյն (Պրեան) այս սակաւ անդիկութիւնը կը ցուցնէ առ իւրայն, որ այն ժամանակի Հայերը ժամանակին առատ ավարանական զարգացման բաւական տար էին եւ չէին հասկընար:

Սահակ վախճանեցաւ 15 Սեպտ. 439: Իր մով վերջացաւ Գրիգոր Նուսաւորչի սյրական ծիւղը: Ընտանեաց ստացուածներն անցան դասերն որդւոցը՝ Մամիկանեանց, իսկ կաթողիկոսութիւնը անէ սեպեալ յամական եկեղեցւոյն ըստրութեան համեմատ՝ վանականներու կը արուէր: Սահակայ յաջորդը Յովնէի ի Շահապիվան ժողով գումարեց, որուն նպատակն էր աշխարհականաց եւ եկեղեցականաց մէջ մտտ գրած այլեւայլ անհարգութիւնները բաժնայ:

Քաղկեդոնի ժողովն (451), զոր յետագոյն Հայերն այնչափ մեծ աստիկութեամբ կ'աանն եւ կը գատուպարտեն, ժամանակակից Հայոց վրայ ամենեւին ազդեցութիւն չունեցաւ: Ասոր մեկնութիւնը կաւ սան ժամանակակից դէպքերը: Յաղկերաբ. (438—457) բուռն փորձ մ'ըբաւ՝ մազդեզանց կրօնը Հայաստանի տիրող կրօնն ընելու: Նախարարներն ի սկզբան տեղի սուին, սա, այն քիչ ետքը սովանդակ ժողովարդն անք ելլաւ եւ մոզերն սուրբ արարեցին: Սահակայ արմատները բովանդակ Հայաստանի մէջ

Տնօնացի: Արքայան Մամիկոնեան այս շարքէն զլուխ եղաւ: Սակայն Հայերն 451ին շարաշար պարտեցան, եւ ազատանայ եւ եկեղեցականք սոց բազմութիւն մը Պարսկաստան տարուեցաւ: Ար բազմացողքս զերութենէ ետեւ՝ մարտիրոսական մահուամբ վճարեցան: Ասոնց մէջ էր նաեւ Յովսէփ կաթողիկոս († 454): Հալածանքներէ աջն ատեն դադրեցան, երբ Պերոզ թագաւորն 484ին Հայթաղներէն (Եփթաղեանք) շարաշար պարտուելովը, պարսկական պետութիւնը երկար ժամանակ տիրացաւ: Ահա՛ն Մամիկոնեան՝ հայազգի՝ մարդպան եղաւ, եւ ժողովարգը քաղաքական եւ կրօնական խաղաղութիւն գտնելով սկսաւ կազմուելի: Այն ժամանակները տիրող աստուածաբանական փիճարանութեանց հետ Հայերը մինչեւ այն ատեն թիչ գործ ունեցած էին. վասն զի կ'աւանդուի — թէ եւ յետագոյն ազրերէ մը (Թովմաս Արծրունի, Բ, 2) — թէ Արքայանայ ժամանակի ամենամեծ անձնաւորութեանք՝ Եղիշէ պատմագիրը, Աետոսրականաց գլխաւորին՝ Քարծուճային հետ անխափ յարաբերութեան մէջ էր: Բայց երբ հանդարտութիւնը տիրեց, Հայերը տիրող յունական աստուածաբանութեան ազդեցութեան կատարելագէտ ենթարկուեցան: Ասոր համեմատ իրենց հաւատոյ կանան եղաւ Զենոնի Հենոսիկոսը (482), եւ այն՝ խիստ միաբնեայ մեկնութեամբ, որ կը մերժէ Քաղկեդոնի ժողովը: Արդէն Զենոն իւր թագաւորութեան ժամանակ «... զուստափիւռ պայծառ աստուած ճառագայթաւեւ զհաւատս առաքելական ծաղկեցուցանէր յեկեղեցւոջ Աստուծոյ: Իսկ յետ սորա քաջանունն Անաստաս կացեալ յաթու թագաւորութեանն Հոսովոց (491—518), նմանապէս կամ թէ եւս առաւել ճշմարտասիրաբար եւ հաճոյակատար Աստուծոյ վարուք հաստատէր զաւանդութիւն բարեպաշտութեան հարցն որոց եւ շրջաբերական թղթովք նդովեաց զամենայն հ

ջնջեց: Աարդան Մամիկոնեան այս շարժման գլուխ
 եղաւ: Սակայն Հայերն 451ին շարաշար պարտե-
 ցան, եւ ազաաանուց եւ եկեղեցակաւ սց բազմա-
 թիւն մը Պարսկաստան տարուեցու: Ուր բազմա-
 մեայ գերութենէ ետեւ՝ մարտիրոսական մահուամբ
 վճարեցան: Ասոնց մէջ էր նաեւ Յովսէփ կաթո-
 ղիկոս († 454): Հայաժանքնեւ այն ատեն դա-
 դրեցան, երբ Պերոզ թագաւս, ին 484ին Հայթաղ-
 ներէն (Եփթաղեանք) շարաշար պարտուելովը,
 պարսկական պետութիւնը երկար ժամանակ տկա-
 րացաւ: Ահա՛ն Մամիկոնեան՝ հայազգի՝ մարգ-
 պան եղաւ, եւ ժողովուրդը քաղաքական եւ կրօ-
 նական խաղաղութիւն գտնելով սկսաւ կազմուիլ:
 Այն ժամանակները տիրող աստուածաբանական
 փիճաբանութեանց հետ Հայերը մինչեւ այն ատեն
 բիշ գործ ունեցած էին. վասն զի կ'աւանդուի —
 թէ եւ յետագոյն ազրերէ մը (Թովմաս Արծրունի,
 Բ, 2) — թէ Աարդանանց ժամանակի ամենամեծ
 անձնաւորութիւնը՝ Եղիշէ պատմագիրը, 'Նետու-
 րականաց գլխաւորի՛ն՝ Բարձու՛մային հետ անխախ-
 յարաբերութեան մէջ էր: Բայց երբ հանգարաւ-

ԱՅԻՆՔՆԵՐ 1953

1971

Յ Ա Ն Կ

	Էջ
ումութիւն	1
տննագրութիւն	12
ղեցական պատմութիւն Հայոց	37
1895էն—1897 Հայոց կոտորածներու տ- թիւ տյս տեսած գրքերու	95
զանազիրք կաթողիկոսացն Հայոց	105
խարբունք Հայոց	118
ւեր	127

ԱՄՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԷԵ.

ՊՐՈՓ. Ն. ԳԵԼՅԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅՈՑ

Վ. Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ե Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ե Ր Ե Ն

1897.